

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ОСТАННІ ЧАСИ СВОГО ЖИТЯ

(7 вересня 1859 до 26 лютого 1861 р.).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

НАПИСАВ **О. КОНИСЬКИЙ**.

I.

Вранці 7 вересня р. 1859 Шевченко вернув з подорожі на Україну¹⁾). Подорож та не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його; отрута тяжкого життя ще глибше розлила ся по всьому організму. Колиб поет не зазнав був тієї огидливої пригоди, яку спорудив йому в Черкасах якийсь донощик та ісправник Табачніков, то й тоді подорож на Україну не принесла-б йому великої користі, хіба-б тільки відсвіжила йому трохи покалічене здорове тіла. Раз, що подорож та була вельми коротка — три тільки місяці, а друге, що на кожному ступню на Україні він бачив те лихо, що цілий вік гризло його, що „в Сибір його водило“ він бачив на Україні народ в ярмі, своїх рідних братів і сестер бачив на паничині, бачив що „кругом неправда і неволя“. Заспокоїтись нічим йому було! Спочити нема де, ніже єдиного кутка вільного, щасливого!

Туга і сльози за зневолену Україну на довгий час одірвали були його від рідного краю, від родичів, від приятелів і закинули в пустиню, в казарму. Десять літ скнів він там самотнім, самотнім. Повернув ся на Україну і побачивши віч на віч її долю, він „ми-

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

наючи убогі села, понадніпрянські не веселі“, думав: „де я прихилюсь?“

А прихилити ся змученій душі десь треба було. Він заходив ся шукати собі такого притулку. Знайшов його, але дякуючи ябеді і тому лиходійно-бюрократичному ладу, що пановав на Україні, поет мусів „заплакавши, їхати назад знов на чужину“.

З часу поїздки на Україну цілком опановало його і вже ніколи не покидало дві думки, два головні бажання його, що в інтересах переважно особистих кермовали усім останнім віком його. То були ті зовсім натуральні, природженні усім людям бажання, про які поет зовсім справедливо сказав в своїх віршах:

...„я так мало, не багато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатночку в гаю,
Та дві тополі біля неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку“.

Завести на Україні власну оселю, одружити ся і працюючи коли гравюри на користь народови, доживати тихо свого віку тяжкого, политого і облитого скорботним горем та горячими сльозами — от ті бажання!

Вже так поет добре тямив, почував і бачив, що жите його в столиці, як прирівняти до недавно минулого життя підневольного в казармі, можна назвати світлим раєм. Але сей рай був на чужині, не було в сьому раю рідного поетови народу і опріч усього иньшого — гниле повітре сего „світлого раю“ тяжко впливало на його здорове, руйнуючи і так вже досить зруйновані сили. Жите в Петербурзі, хоч яке-б воно добре не було, мусіло дуже хвилювати Тарасову душу. Не можна йому було не почувати себе в гурті приятелів самотним, самотним, не можна було не почувати, що на серці у його є такий незаповнений ніким куточок, якого ніхто з його приятелів не заповнить — заповнити, здавало ся, йому може тільки друге серце, жіноче серце... Поет розумів, що й страшна хмара недугу починає ближше та ближше насувати ся на його. Коли раз якось Лев Мих. Жемчужніков, глибоко люблячи і шануючи Тараса і яко поета і яко чоловіка, відважив ся розгорнути перед ним можливу будучину його самотнього життя в столиці, так у Тараса сльози виступили і він утерши їх, промовив: „Правда! Крий Боже, крий Боже!“¹⁾.

¹⁾ Основа 1861 кн. III стор. 2.

Свідомість такого становища неминуче повинна була збільшувати тугу і скорб душі поетової, роз'ятрувати незадоволення самим собою і своїм життям і гнати його з столиці на Україну, гнати в обійми якогось любленого товариша — друга — жінки, щоб хоч на останку віку спочити, „дурячи себе самого“.

Згуртовавши все отсе, нам стане ясно, чому Шевченко, вернувшись до Петербургу, увесь переняв ся бажанням швидче перебрати ся на власне кишло на Україну та одружити ся.

На третій день по приїзді в Петербург поет береть ся турбувати листами про сю справу свого названого брата і свояка Варфоломея.

Ми знаємо, що вони в двох знайшли в добрах Парчевського біля Канева такий шматок землі, що вельми подобав ся Тарасови; виїздячи з України, він прохав Варфоломея швидче скінчити справу купна тієї землі. Але, як писав Варфоломей, показало ся, що Парчевському не вільно продати ту землю, а волен він віддати її в найми на 25 років. „Як би ти, пише Тарас 10 вересня¹⁾ до Варфоломея, побачив ся з Вольським (управитель в добрах Парчевського) та з ним добре поговорив, та умовив ся. Та вже роби, як там знаєш і вмієш та тільки роби, бо мині і досі снить ся Дніпро і темний ліс попід горою. Грошей, як треба буде, на тім тиждні пошлю“. Тарас був певен, що справа за ту землю скінчить ся хутко, і в тому ж листі додає Варфоломеєвн: „Добре-б було коли-б Йосип, або Микита²⁾ взяли ся за постройку (житла), веселійш би гроші платить“.

Варфоломей — не вгадати — чи не тямив, чи не хотів зрозуміти тієї величезної ваги, яку мала про Тараса скорість в придбанню землі і швидчий переїзд його на Україну. Взагалі в сій справі поведження Варфоломея здаєть ся нам якимсь млавим; чинить він якось дляво, мішаючи часом до сїєї справи що вьше, невідповідне інтересам Тараса.

Трохи чи не цілих два місяці Варфоломей не прислав до Тараса жадної звістки. Нарешті, як знати се з Тарасового листу²⁾, писаного 2 листопаду, справа з Парчевським десь і через щось загаковалась, щось таке її загальмовало. Варфоломей не написав навіть Тарасови виразно: чи буде що з тієї справи, чи ні, і Тарас мусів через Варфоломея писати до Вольського, просячи, щоб він казав „просто: чи буде що з сего, чи ні?“³⁾ Очевидно, що він спо-

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ Рідні брати Тарасові, обидва теслі.

³⁾ Правда 1875 стор. 926.

дївав ся ще на добрі добутки, тим то й додає в листі до Варфоломея: „А доки каша — будемо масла добувати. У мене думка ось яка. Поки що буде (з землею), купити-б у Вольского лісу: дубів 40, вирубати, та нехай собі сохне. А скласти їх можна біля Пекарів¹⁾ на Роси²⁾, на жидівській лісовій пристави і пильні³⁾. Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Як що до ладу — напиши мині хутенько, я зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а треба десь зупинити ся, бо в Петербурзі я не всижу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Біг боронить всякого хрещеного і нехрещеного чоловіка“. „Як би не робота, то я давно-б одурів. Аж надто стало тяжко на самоті. Сам не знаю, для кого і для чого роблю. Слава мині не допоможе і, мині здаєть ся, як не заведу свого житла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти. Максимович уступає мині в Прохорівці таке саме добро (землю) як і в Парчевского, тільки що не біля Дніпра; от моє лихо! Видно Дніпро, та далеко, а мині його треба коло порога. Ні вже! нехай Вольский хоч чорта перескочить, а докаже мині дружбу“.

Не доказав йому Вольский дружби. Парчевский замість простої відповіді, почав воловодити. Здаєть ся, він не тямив на яку ступити і як в сій справі повести діло так, щоб і Богови догодити і чорта не дратувати? Під впливом інтересів кишені і поради Вольского він і хотїв би відступити Тарасови ту земельку, але-ж з другого боку він бояв ся, щоб сусідня шляхта не ремствовала на його за те, що він посприяє сісти біля неї ворогу шляхетських тенденцій і крепацько-панських інтересів. Як потім стало знати, каневський маршалок Янковский і инші шляхтичі дуже змагали ся проти того, щоб Шевченко оселив ся в Канівському повіті.

Принявши від Вольского і від Варфоломея звістку про крутанину „шепотинника“ Парчевского, Тарас 7 грудня⁴⁾ пише до Варфоломея, щоб торговав ся з дідичем Понятовским за ту землю, яку обібрав він в добрах останнього. Грунт той був також на правому березі Дніпра, близше до Київа, на самім краю села Стайок. Місце те вельми сподобало ся Варфоломееви, „мабуть, казав він⁵⁾, на всій довжині Дніпра не знайти другого такого гарного. Тільки

1) Села біля Канева

2) Річка, біля Пекарів вона вливаєть ся в Дніпро.

3) Тартак.

4) Правда 1875 стор. 927.

5) Правда 1875 стор. 627.

от лихо: старий Дніпро— що весни бере собі по троху з тієї землі і коли він не одвернеть ся, так лїт за 20—30 і всю її забере“.

Варфоломей так не виразно написав про землю Понятовського, що Тарас мусїв питати ся: чи багато тієї землі? яка вона? чи можна садок розвести? Та ще, щоб справді, каже, сердитий Дніпро не нашкодив¹⁾.

Ще нї до чого не прийшло в справі з Понятовським, як Варфоломей рає нову землю в Пекарях у Змієвського. Тарас 12 сїчня відповідає, що нехай на Змієвського і буде добра надїя, а з Понятовським треба тепер зробити діло, взяти землю в посесию і купити дубового лісу.

Не знати, з якої причини Варфоломей знов знехтовав і Понятовського і Змієвського і знов рає нову землю, якої він і сам не бачив: земля та була власність Троциньського, на лївому боці Дніпра в Переяславському повіті біля села Рудяків: „коло села є ліс, луг, озера кругом лісом пообростали“. Якийсь Гр. розповідав Варфоломєєви, що „там такі місця гарні, що трудно знайти такі і понад цілим Дніпром“²⁾.

Чудне діло: Варфоломей добре відав, що Тарасови треба, „щоб ґрунт був над самим Дніпром“, щоб „Дніпро був біля порога“, відав що Тарас жадає

„Щоб хоч умерти на Дніпрі
Хоч на малесенькій горі“,

а проте, нехтуючи землі Понятовського і Змієвського та пропонуючи Рудяки і озера з лугами, нї слова не каже про Дніпро. Через се Тарас в листі 1 лютого р. 1860³⁾ знов питає у його: „чи той ґрунт над самим Дніпром? бо коли не над Дніпром, так мнї його й за копу не треба“. Не маючи відповіді, він знов пише до його 18 лютого⁴⁾, питаючи, що зроблено з Троциньським? „Як що добре зроблено за ґрунт, то дбай дубовий, берестовий, ясенний, кленовий і липовий ліс і пиши про дерево“. Тарас був такий певний, що Варфоломей довів уже до краю справу з землею і при листі тому посилає до його плян хати і каже: „поміркуй і роби,

¹⁾ Правда 1875 стор. 628.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 11.

³⁾ Кобзар 1876 т. 2 стор. 151.

⁴⁾ Правда 1875 стор. 929.

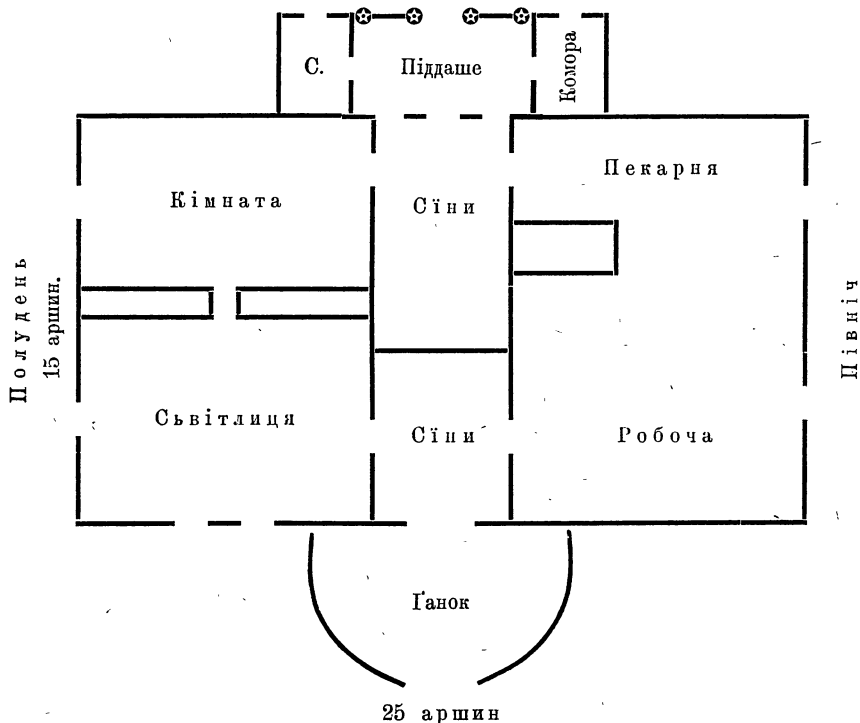
⁵⁾ *ibidem*.

як сам добре знаєш. Мині тільки й треба, щоб робоча хата була дубова,, та круглий ганок скляний на Дніпро“¹⁾.

Минуло півтора місяця. Варфоломей „замовк, немов йому заціпшло“. Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи може, крий Боже! запишався?“ питається Тарас листом 23 березія²⁾. Знати, що справа з землею кортить йому, що діявисть і воловодінне хвилює його. „Чи ти зробив що з Понятовским, або з Трощинським? питається він: як що ні, чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А дубового, кленового, липового і ясенового лісу чи придбав?“

Через день, 25 березія прийшла Варфоломеєва відповідь і лист Трощинського. Знати, що останній за землю хотів 1500 карб., а Варфоломей писав, що як зрахували той ліс, що треба на хату по Тарасовому пляну, так вийшло його на 1100 карб., а چهж то треба і комору і повітку. І от з сієї причини Варфоломей знов подає иньшу раду: „У Трощинського, каже він³⁾, єсть хороший дім

1) Ось той плян, що прислав Шевченко:

2) Правда 1875 стор. 930.

3) Основа 1862 кн. VI стор. 14.

у Ржищеві¹⁾, за містечком, над Дніпром, на дуже, дуже хорошому місці; він купив його за 2500 карб., а продає за 1500. Є при домі великий город, вітрак і иньше“. Варфоломей радить купити сей дім, „а як не сподобаєть ся, так у Трощинського є иньший ґрунт над самим Дніпром в лісі, тільки на лівому березі і не так далеко видно, як з правого берега“.

Очевидно, що отака одна за одною нова все порада надопекла Тарасови. Згоджуєть ся нарешті він купити дім Трощинського у Ржищеві, пише про се Варфоломееви і просить „придбати лісу на надвірню комору, то буде його робочою“. Але й тут нічого не вийшло, хоча й не знати з якої причини. Здаєть ся Варфоломей почав „ждати самого Тараса“, хоча останній „чотири рази писав йому, що того літа (1860) на Україну не приїде“. З листу Тараса, писаного 15 мая²⁾, можна гадати, що Варфоломей до купна землі у Трощинського став примішувати свою особисту справу. Знаючи Тарасову добрість, я бачу з того листу, що він почав трохи реміслювати на Варфоломееву тяганину. „Занехай Ржищев, писав він. Цур тому домови і повітці і вітракови і отим тром грушам. Як що тобі дуже подобаєть ся пан Трощинський, то бери в його службу, я чув що він і заможний і не лукавий. А там, як матимеш час, то подиви ся сам на Рудяки, бо Григорович і збрехати уміє. Як сподобають ся тобі оті Рудяки, то возьми в посесию 20 десятин на 25 літ. Як зробить ся так, як отсе я пишу, то дбай о дубовім лісі на робочу міні... Чи не бачив ся з Змієвським? Отой ґрунт, що ми з тобою оглядали, в печінках міні сидить“.

Минуло знов півтора місяця. Знов Варфоломей замовк. А Тарасови з думки не йде своє кішло біля Дніпра і 29 червня він знов питає Варфоломея: „чи був у тих Рудяках? що там бачив і чи зробив що з Трощинським?“³⁾. Але за день приходить звістка⁴⁾, що Варфоломей, залишивши і Забару, і Ржищев, і Рудяки і Межирічі, вибрав иньшу землю „вище по Дніпру від того місця, де сам Тарас вибрав біля Пекарів, між Каневом та Пекарями на високій горі міських земель Канева є лісочок, посеред його поляна. Далеко від міста. На тій горі дуже багато дичок, яблонь і груш і завести садочок можна. А Дніпро буде тобі під ногами. Кринишна вода недалеко. Риба що ранку буде свіжа, бо рибалки попід порогом возити муть її до міста“.

1) Містечко на правім березі Дніпра.

2) Правда 1875 стор. 967.

3) Правда 1875 стор. 967.

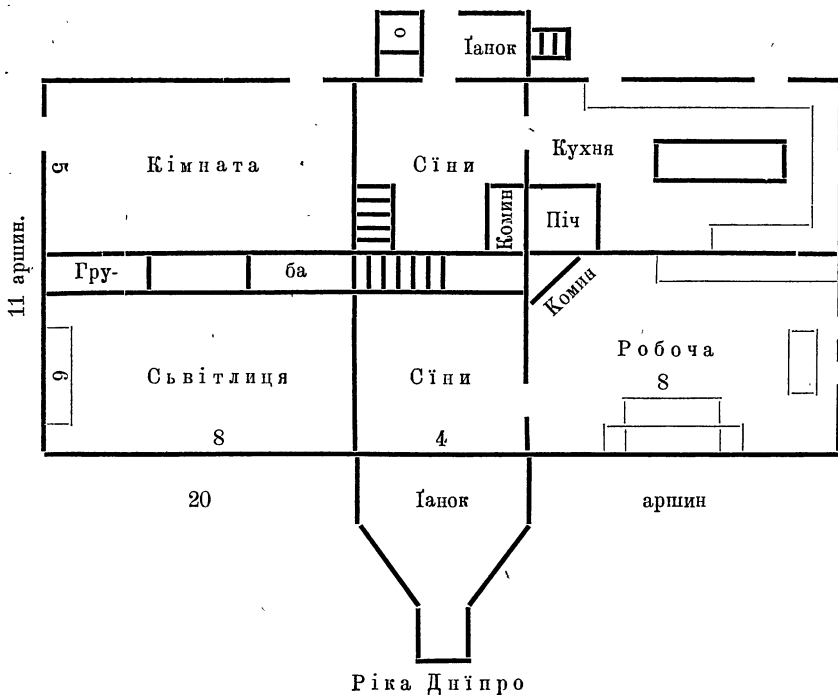
4) Основа 1862 кн. VI стор. 19.

Зрадів Тарас і 1 липня відписує Варфоломеєви: „бери 10 десятин землі з умовою виплатити гроші в продовж року трома ратами і зараз же напиши, чи багацько тобі треба грошей на почин?“

Не відомо, — Варфоломей не подав звістки, що він відписав Тарасови, але останній за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: „купчий акт зробити на своє ім'я та купити на хату соснового дерева, а на двері і одвірки яєнового, або дубового. Хата щоб була 10 аршинів впоперек, а 20 вдовж“.

Тепер, здавалося Тарасови, — край ділу. Тепер тільки швидче-б збудувати хату. Але-ж будувати нову вже запізно, на зиму не встигне. Почув він, що якась попадя в Пекарях продає хату. Він радить Варфоломеєви купити ту хату, перевезти і поставити. „А на весні нехай би сестра Ірина з меншим сином перевезла ся в ту хату тай хазяйнувала“. Через три дні — 25 серпня він посилає до Варфоломея новий плян хати і просить окопувати леваду і купувати ліс. „Добре-б було, каже він, коли-б сестра Ірина перевезла ся на мій ґрунт рано на весні, а літом ми з жінкою прибудемо“¹⁾.

1) Ось той другий плян:

Одно слово: Тарас був певен, що справа з купном землі дійшла вже до краю, зовсім скінчена. Та не так воно дійсно було. У Варфоломея зайшла тяганина з землеміром, як знати се з листу Тарасового 5 жовтня. Але прецінь вже й тяганина та, здавало ся, уладжена. З листів Тараса не знати вже жадної якої-будь притичини аж до 22 січня 1861. З останніх 5 листів його до Варфоломея бачимо, що про землю вже нема клопоту. Варфоломей вдаєть ся до його вже з своїми особистими справами: то треба йому кредиту, бо він має думку крамарювати книжками та чаєм; то просить Тараса замовити в Петербурзі задля його ремінну свиту з відлогою, то поклопотатись за дітей його, щоб прийняли одного в ту, другого в другу школу, і в останній справі написати в Київ до Селецького, що був тоді, здаєть ся, віце-губернатором. Тарас усе те охоче справляє, опріч останнього, бо що до Селецького, так 23 грудня він писав Варфоломеєви так: „я лучче тричі чорта в... поцілую, як маю писати отому поганому Селецькому. Я тобі вже писав: як будеш у Києві, порадь ся з Чалим та з Сошенком, вони тебе на все добре наставлять“¹⁾.

Тим часом сіпака землемір щось крутив, і Тарас в листі 22 січня 1861 радить Варфоломеєви: „заткни пельку отому клятому землемірови“, попросту сказавши — радив дати хабаря. З того-ж листу бачимо, що не доведена до краю справа з ґрунтом бентежила нашого кобзаря, тоді вже безнадійно хорого! Він просить Варфоломея „роби швидче з тим сердешним ґрунтом та зараз же і напиши мині, щоб я знав, що з собою робити: чи їхати весною в Канев, чи ні“²⁾. За тиждень, 29 січня в своєму останньому листі до Варфоломея знов він просить „кінчати швидче в Каневі, та написати, як кінчиш, щоб я знав, що робити з собою на весні“³⁾.

Алеж! лиха доля в сьому разі тяжко поглумила ся з безталанного страдальника. Вона не дала йому дожити до весни і живому приїхати в нову хату на той ґрунт. На весні на той самий ґрунт біля Канева прибула хата-домовина з кістками Тарасовими.

Таким чином майже за цілих два роки з усіх Тарасових заходів і клопотів придбати собі оселю біля Дніпра нічого не вийшло. Ні в споминках Варфоломея⁴⁾, ні де инде мині не довело ся знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу

¹⁾ Правда 1875 стор. 971.

²⁾ Правда 1872 стор. 972.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ *ibidem* 1876 стор. 64—69.

про придбання задля його землі біля Канева, на тій Чернечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що ліпше за всіх, а може тільки оден він і відав, і повинен був широко розповісти, розказати усї подробиці, що не дали придбати Тарасови ґрунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, трапляла ся одна та сама головна притичина: „треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкови купувати землю?“¹⁾

Добре! Алеж чи питав ся хто? чи питала ся канівська міська рада? і коли питала ся, так що відповів на те генерал-губернатор?

Ми знаємо, що Шевченко ніколи не був позбавлений прав горожанських, значить, ні за ким і не було права ані заборонити йому купувати землю, ані дозволяти те, що й не було заборонене, еґо і питати ся про дозвіл у генерал-губернатора не треба було.

II.

Разом з бажанням завести власне кішю ва Україні огортає Шевченка друге ще більше палке, загарливе бажання одружити ся. Ми з попередніх нарисів відаємо, що обидва отсі бажання, найпаче останнє цілий вік не покидали його; починаючи з малку, він голубив їх, жив їми до останку.

Відаємо, що потреба життя родинного була у Шевченка глибока і зростала вона і міцніла разом з його літами. Ще коли він був, так мовити, на порозі віку парубочого, коли йому „тринадцятий минав“, він сподівав ся одружити ся колись з тією Оксаною, з якою „у купочці собі росли“ і „маленькими собі любились“²⁾. Алеж вони „малими розійшлись, та вже й не сходились ніколи“. Тараса „поволі і неволі носило всюди“, а тим часом Оксана, „ота маленька кучерява, помандровала за москалями та й пропала“.

Відомо, що Шевченко, як був молодим парубком, покохав „любю чорнооку Дуню Гашковську“. Крепацька неволя не дала йому одружити ся з нею...

Року 1843 він покохав доню кириловського попа Григорія Кошиці молоденьку Федосію. І вона його кохала; жадали вони побратися, та не було на те волі батьків Федосії.

¹⁾ Правда 1876 стор. 66.

²⁾ Кобзарь т. 1 стор. 235.

Не під мисли було старим Кошицям дружити свою доню з колишнім своїм слугою; вони хотіли спершу якими небудь хитрощами розлучити молодих коханців. У вересні, коли Шевченко гостював в Кирилівці, жінка прокопа Демченка повила дитину. Неня Федосії Григоровни умовила Демченків кликати кумами Федосію і Шевченка. Думка була у неї така, що молоденька доня її не відає, що кумови з кумою не можна брати ся. Таким чином скоро закохані молодята покумлять ся, то через те саме шлюб їх стане неможливим. Одначе попада помилула ся: доня догадала ся, до чого ведуть ненячні заходи тай собі ужила хитроців: вона взяла дитину Демченків, пішла з нею до другого попа і охристила її з иньшим кумом. Після сего батьки Федосії Григоровни вже просто відмовили Тарасови і розбили його сподіванне „оженить ся тай жити як всі люде живуть“¹⁾. Одначе Федосія Григоровна не зрадила своїому коханню і вмерла року 1884²⁾ дівуючи³⁾.

З того часу аж до р. 1854, коли Шевченко „високо, чисто, всім серцем, всею благородною душею покохав паню Ускову⁴⁾“, ми не маємо жадної, хоч трохи певної звістки, щоб він кого небудь кохав глибоко, серйозно. Правда, у споменках Чужбинського⁵⁾ стріваємо такі звістки. Ще першими роками знайомости з Чужбинським (виходить що р. 1844—5) Шевченко аж тричі поривав ся коханням раз до якоїсь молодиці, але не надовго: „Славна молодичка, казав він Чужбинському, здасть ся й забудеш про неї, а побачиш ся з нею так тебе й потягне“. Вдруге на короткий час поривав ся він до якоїсь красуні в Києві, що тоді (1846) причаровувала до себе всіх. Пориванне до неї у Шевченка було доволі міцне, він захожував ся змалювати з неї портрет, писав би то й вірші до неї (таких віршів ми досі ніде й сліду не стрівали), алеж небавом він розчаровав ся: красуня та раз-якось покликала його до себе, щоб прочитав їй свою поему і заневняла, що у неї, нікого не буде. Але Шевченко, прийшовши до неї застав там аж трох її поклонників; він швидче пішов від неї і ніколи вже не вертав ся. Згадує Чужбинський ще про одно пориванне Шевченка до якоїсь зарученої вже гарненької

1) Русская Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

2) Метрики Кирилівської церкви.

3) Про сватанне з Шевченком Кошицівни була згадка у мене в III нарисі; там би треба було подати і отсі всі подробиці, але я про них довідав ся лишень в червні 1896 від Прокопа Шевченка.

4) Київ. Стар. 1883 кн. III стор. 612.

5) Воспоминанія о Шевченкѣ, 1861 стор. 32—35.

селянської панночки, але додає, що всі ті поривання не були серйозні, і він „за увесь час своєї знайомости з Шевченком не помітив, щоб поет хоч раз єдиний був закоханий серйозно: жіноче товариство він любив і поривався, але завжди не на довго“¹⁾.

Останню рису ми спостерегаємо за Шевченком цілий вік його: вдача його в відносинах до жіноцтва — швидко займати ся коханням і швидко гаснути. Глибока, палка перенятливість і тут, як і взагалі, була ознакою його вдачі і темпераменту.

Ускову він покохав глибоко, але теж не на довго. В жовтні 1854 „Атата“ була задля його „суцця Божя благодать“, а в квітні р. 1855 „його єдина моральна опора“ стає людиною без життя, порожнечою і наступає розчарування і край кохання²⁾.

Кохання в Нижньому Новгороді в Піунівні було палке, глибоке, але протягло ся воно у поета, як бачили ми в нарисі „Шевченко в дорозі з заслання“ ледви два місяці.

Поривання до Довгополенківни і Полусмаківни, як побачимо переходом, найпаче до останньої, не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певніш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Останні два сватання його, говорячи правду, були властиво потребою не кохання, а єдине потребою спекати ся самотності. Шевченко тямив, що сили його духово-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотів сам собі признати ся в тому, сам себе дурив і гадав, що коли він побереть ся, він спекаєть ся того лиха, руїни, якого жадним чином спекати ся не можна було. Він гадав, що коли чийсь „плечі молодії“, людини молодої, свіжої, бадьорої „підопруть його старі плечі“, так дух його, серце, увесь духово-моральний організм його теж помолодіє, набереть ся свіжости, бадьорости; він, зовсім натурально, жадаючи спочину і спокою, шукав саме того, чого вже не було в йому самому. Він гадав, що молоде подружжя з свого свіжого серця переле в його старе серце росу молодости, омолодить його, освіжить! Ова! помилка стара, як світ!

Спостерегаючи усі відомі нам випадки Тарасового кохання, не можна не помітити, що часом якого будь дрібного вчинку, зробленого любленою їм женщиною, такого вчинку, що здавав ся йому

1) Воспоминанія о Шевченкѣ Спб. 1861.

2) Київ. Стар. 1883 кн. 1 стор. 173.

3) ibidem III стор. 621.-

не моральним, досить було на те, щоб кохання його дійшло до берега, розбилося і згасло.

В цьому разі не додержання свого слова найбільш вражало поета і відтручувало його. Київську красуню він кидає за те, що вона не додержала обіцянки, кликавши його до себе. На Піунівну він лютує страшенно теж за недодержання свого слова. Ускова розчаровує його тим, що грає в карти.

Треба-б нам і важно-б було довідати ся, які саме жінщини подобали ся Шевченкови? та на превеликий жаль на се вельми бракує нам материялу. Чужбинський не списав нам хоч би рисами загальними ні єдиного портрету з того жіноцтва, до якого він спостерегав у Шевченка поривання серця, тільки й повідав, що „Шевченко любив жінчин живої вдачі, щоб жінчина була палка загарлива, щоб під нею земля горіла на три сажні“.

Коли в останніх словах розуміти силу жвавости і енергії, то такою, говорено мині, і була Федосня Кошицівна, Харитина Довгополенківна „молодою була проворна та жвава, наче та дзига“¹⁾. Трохи такою здаєть ся мині і Піунівна, але таким вимаганням, як побачимо, не відповідала Ликерия.

Що подобало ся Шевченкови з жіночої краси фізичної? Задля відповіді можна крихтами назбирати материялу.

Карі иноді чорні очи та чорні брови так подобали ся Тарасови, що він вважав їх за нероз'єднану приналежність краси жіночої: де краса, там карі очи, чорні брови, біле лице²⁾, там стан гнучкий³⁾. Що така саме жіноча краса вабила його і здіймала в серці у його кохання, бачимо з того, що любя його Дуня Гашковська була чорноброва⁴⁾. У Федосні Кошицівни чорні густі брови облямовували великі карі очи⁵⁾. У Довгополенківни „з під тонких дужковатих брівок дивлять ся поглядом трохи гострим великі чорні очи⁶⁾. Ликерия теж кароока. В обох їх стан гнучкий, тонкий⁷⁾. Взагалі можна сказати, що усі відомі нам, яко Шевченкові люблениці, дівчата були вродливі, гарні з себе. Більш докладні портрети Харитини і Ликерия бачити мемо перегадом.

1) Воспомин. о Шевченкѣ стор. 34.

2) Лист П. Л. Крамаренківни.

3) Див. Кобзар 1876 т. 1 стор. 194, 215, 300 т, II стор. 86.

4) *ibid.* 1 т. стор. 236.

5) Кобзар т. 3 стор. 111.

6) Росповів Прокіп Шевченко.

7) Лист П. Л. Крамаренківни.

8) Зоря 1892 ч. 5. Пчела 1878 ч. 2 і 5.

III.

Не побравшись з Піунівною і розцуравшись з нею, Тарас, переїздячи через Москву, висловив Максимовичці своє бажання одружити ся на Україні. Скоро він улаштував ся в Петербурзі і скоро заходив ся коло сердечної своєї думки поїхати на Україну, вкупі з тим займаєть ся у його й бажанє одружити ся. „Як би ви згадали і про те, про що я прохав вас у Москві, пише він 22 листопаду 1858 р. до Максимовички¹⁾, тай заходили ся гарненько коло сього сьвятого діла, то се булоб так! А ви, мабуть, вже й забули мою просьбу; то от я вам нагадаю. Я просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то, як ви не ожените, то й сам Біг не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині“.

Старий Максимович, знати, спочував Тарасовому бажанню. В листі 1 грудня він пише: „а як би Біг поміг нам тебе одружити на Михайловій горі, тото-б удрали весіле таке, що аж сині гори Дніпрові здвигнулись би (стенулись) на radoцax. Розпочав би я з тобою і ту пляшочку вистоялки, що налита ще року 1808, як мій дядько Іля Тимковський оженив ся з Софією Халанською“²⁾.

Не знати, хто був на прикметі у Максимовичів і кого вони гадали сватати за Шевченка; але що така людина була — так се річ цілком певна. Шевченко в листі 25 березія р. 1859³⁾ пише до Максимовички, що він в той день був у Кулішихи і вона показувала йому останній лист до неї від Максимовички, а в тому листі є згадка і про Тарасову просьбу. Дякуючи за те, він додає: „придибаю таки до вас сим літом, та як Біг та ви допоможете, то й одружу ся. Як би то так стало ся, дуже-б добре було. Аж страх обісіло вже бурлаковати“. Максимовичка бажала, щоб Тарас прислав свою фотографію, очевидно на те, щоб показати „їй“, але „фотограф збрехав, не привіс фотографії Тарасової, і останній в томуж таки листі пише: „нехай (портрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивоусий, то вона, сердешна, і злякаєть ся“.

Перегодом при листі 10 мая поет послав свій портрет до Максимовички, просячи, щоб не показувала портрета того дівчатам, а то вони злякають ся; подумають додає Тарас, „що я гайдамацький батько, та ні одна й не піде заміж за такого паливоду. А тим

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 335.

²⁾ Чалий стор. 137.

³⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 3 стор. 336.

часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та на своєму городі гарбузів не сажала¹⁾).

Хоча в останніх словах як і в цілому листі чуємо властивий поетови жарт з самого себе, а про те я гадаю, що з цього листу знати, що вже й тоді Шевченко прийшов до думки висловленої пізніш того в листі до Варфоломея, що дружиною йому не може стати „панська кров“, а може бути тільки наймичка крепачка.

Яку долю мали оті заходи Максимовички? На се жадної відповіді не маємо. Чи Шевченко не вибрав там собі дівчини до вподоби, чи його не сподобали, чи може сій справі пошкодила несподівана пригода, заподіяна лиходійним вчинком черкаського ісправника Табачнікова? Певніш останнє. З початку листопаду Шевченко знов здійсмає бесіду про потребу одружити ся йому, але здійсмає її вже з Варфоломеєм. В листі до останнього, 2 листопаду р. 1859¹⁾, він питає його: „чи Хариту не приходив ще ніхто сватать? Як що ні, то спитай у неї нишком, чи не далаб за мене рушників? Або нехай сестра питає, се жіноча річ. Оті одуковані та недруковані панночки у мене у зубах завязли. Нехворощ, тай більш нічого“.

Ота Харита, властиво Харитина, була дочкою селянина з крепаків князя Лопухіна Василя Довгополенка з села Самородні Каневського повіту. Варфоломей Шевченко розповів нам²⁾ що жінка його взяла Харитину ще дитиною і вигодувала її. Під час приїзду Тараса в Корсунь їй було 18 літ. „Не можна, каже він: сказати, щоб Харитина була красива, але було у неї щось симпатичне, тихий характер, ніжне серце і чиста душа були її красою.

Трохи не такі звістки дала сама Харитина, коли її роспитувала р. 1894 П. Л. Крамаренківна, по моїй просьбі. Вона розповіла, що її на 15 році віку, без її згоди, навіть проти її волі, не питаючи навіть батьків, взяли від батьків і віддали служити до Варфоломея, що був тоді економом у Лопухіна. Годованкою Варфоломєвої жінки вона ніколи не була. Вона не хотіла йти служити до Варфоломея, навіть плакала, але на те не вважали.

Тут бачимо суперечність з Варфоломєвими споминками і мусямо дати віру словам Харитини: у неї не було найменшого приводу, або якого будь інтересу говорити неправду. До того-ж у Варфоло-

¹⁾ *ibidem* стор. 339

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

³⁾ *ibidem* 1876 стор. 67.

меєвих споминках ми бачили вже і ще бачити мемо чимало помилок і просто вигадок. Нарешті я від року 1873 і до самої смерті Варфоломея (1892) знав його особисто, знав добре, і знайомість моя з ним примушує мене дати перевагу словам Харитини. П. Л. Крамаренківна бачила Харитину р. 1894 і писала до мене, що не вважаючи на свої 53 роки Харитина ще говірка, проворна і досі ще гарна, і „коли досі не втратила своєї вроди, то знати, що за молоду вона була дуже гарна“.

Коли Тарас гостював у Варфоломея, так Харитина зовсім не дивлялася і не спостережала, який він, і він ніколи з нею не балакав. Вона „тільки й примітила його волохатий кожух з відкидним коміром, та високу смушеву з червоним верхом шапку“.

Річ не можлива вгадати, чому Тарас Григорович, вернувшись до Петербургу, два місяці мовчав в своїх листах до Варфоломея про Харитину? Всяких гіпотез тут можна зробити вельми багато, але певної відповіді вони нам не дадуть, тож і не будемо її робити.

Просячи Варфоломея посватати за його Харитину, Тарас в тому ж листі додає: „Харитина мині дуже, дуже сподобала ся“. Тут знов питання: чим же саме сподобала ся йому Харитина?

Діло відоме, що вподобав серця — річ чисто суб'єктивна. Д. Чалий¹⁾ каже, що Тарас вперше вподобав Харитину, „як вона кабану їсти носила в хлів“. Я не тямлю, як розуміти отсі слова в п. біографа? чи вони іронія чи серйозні?

Хочу гадати останнє. Харитина була молода, гарна, енергічна, проворна. Все ото і сприяло тому, щоб Тарасови вона сподобала ся. Алеж те вподобання не було тим серйозним, глибоким почутем що зоветь ся любовю. Сватати Харитину примусило Тараса не кохання, а инше почуте: тяжке почуте самотности! „Аж надто тяжко стало на самоті“, писав він до Варфоломея додаючи: „може Харитина скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки, а гордоців та пихи я ще в моєї матери позичив, у мужички, у безсталанної крепачки. Чи так, чи сяк, а я повинен женити ся, а то проклята нудьга зжене мене з сьвіта. Сестра Ярина обіцяла знайти мині дівчину в Кирилівці, та яку ще вона знайде. А Харита сама знайшлась. Навчи ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде“²⁾.

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ *ibidem*.

Більш місяця ждав Тарас Варфоломеевої відповіді. Мабуть він був певен, що Харитина не дасть йому гарбуза, що вона заспокоїть його ранню, вельми ранню старість і своїми

„Плїчми молодими
Його старого підопре“.

Така надія вилила ся тоді в прекрасних віршах його, написаних того часу. Самеж тоді він пікловав ся через Варфоломея завести біля Дніпра і власне кішло. І от, ждучи Варфоломеевої відповіді і про Харитину і про землю під кішло, він в своїй фантазії бачить вже себе господарем хутора, бачить себе жонатим і „на спомин своїй єдиній дружині“ — сажав

...„коло хатини
І яблоню і грушечку...“

і марить далі що ті дерева

„Дасть Біг виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дїтьками малими...
А я буду груші рвати
Дїткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.
„Тодї серце, як брали ся
Сї дерева садив я...
Щасливий я...“ „І я, друже!
З тобою щаслива“.

Рожеві сподіванки посприяли ще й тому, що він саме того часу переняв ся глибоким натхненнем і в найліпшій своїй поемі „Марія“ списав образ матери, який він задумав ще на першому засланню і списати який досі у його не було потрібного і відповідного натхнення. Височезний ліризм тієї поеми і глибоке почуте матери, вилите брилянтовими віршами, дає нам можливість зрозуміти те вражіння, яке панувало над поетом під час дождидання Варфоломеевої відповіді...

Але не так стало ся, як поет сподївав ся.

Річ очевидна, що Варфоломееви не сподобало ся Тарасове сватання до Харитини: очевидно, він не зрозумів ваги тієї нудьги тязької, тієї страшенно жахливої саїтності, що викликали те сватання і про які писав до його Тарас.

Замість простої відповіді про те, що сказала йому Харитина, він заходився поучати Тараса і відвертати його від думки і бажання побратися з Харитиною. „Чоловік ти письменний, просторікував Варфоломей в своїй відповіді до Тараса: діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті тільки з жінкою, часом можеб треба похвалити ся жінці, що отсе мині прийшла така й така думка, що отсе я так написав, та й прочитати їй. Щож тобі скаже Харита? Тоді твоя нудьга ще побільшає. Та вже тоді хоч сядь тай плач, ніхто нічого не допоможе. Або як дасть Біг діточок: хтож їм стежку покаже?“¹⁾.

Така відповідь д. Чалпм записана з уст самого Варфоломея і в „Оснoві“²⁾ і в „Своді“³⁾, але вона не вся подана. З Тарасової відповіді на неї, писаної 7 грудня⁴⁾, знати, що Варфоломей, відражуючи йому брати ся з Харитиною, раяв якусь другу дівчину, мабуть Наталку Шендерівну, що жила у його за гувернантку.

Тарас, дякуючи за пораду, писав Варфоломеевнi: „твоя порада добра, та тільки забув ти ось що, а се ти добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе я поєднаю з собачою панською кровію. Тай що та панночка одукована робити ме в моїй мужичій хаті? З нудьги пропаде тай мині укоротить недовгого віку. Харита мині подобала ся, хоч я її назирки бачив. Нехай ще сестра Ярина подивить-ся на неї та що вона скаже, то так воно і буде. Мати всюди однакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люде; а хоч і одукована та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку“.

Варфоломей, не вподобавши Тарасової думки побратися з Харитиною, захожується і тут, ще чудніш ніж в справі з купівлею землі, воловодити і каже Тарасови, що треба порадитись з сестрою його Іриною. Тарас дякує йому, що він зве сестру на пораду та на розглядини, але питає: щож Ірина побачить? „те що й я бачив: Хариту, тай більш нічого. А як би твоя жінка сказала слово, то себ було до ладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадить“.

Знов минуло більш місяця. Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину і вподобала її, але про саму Харитину не пише ні слова. Тарас дуже радіє, що Харитина сподобала ся Ірині і 12 січня просить Варфоломея, коли Ірина і досі гостює у його, „то нехай би

1) Основа 1862 кн. VI стор. 8.

2) *ibidem*.

3) Чалий стор. 161.

4) Правда 1875 стор. 927.

вона нишком по своєму спитала Хариту, а ти-б мині і написав те слово; або сам спитай, що вона скаже?“¹⁾).

Варфоломей хоч і присилає до Тараса листи з звітками про землю, але про Харитину мовчить: „Напиши мині хоч ців слова про Хариту, просить Тарас в листі 1 лютого р. 1860: вона мині спати не дає“²⁾). В другому листі він знов нагадує: „нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона сердешна від наймів трохи відпочине. На харч її і одержу я тобі пришлю гроші. Попроси за мене і жінку свою, щоб і вона її привитала“.

В сьому листі були і иньші запитання про землю то-що: Варфоломей на їх не загавав ся відписати, а питання, головного питання про Харитину, наче й не чув, промовчав; тільки і подав вістку, що „Харитина крепачка, має батька й матір, на волю викупити її не можна, хіба тільки заміж треба вийти“³⁾).

18 лютого Тарас знов просить Варфоломея: „спитай у Харити, що вона скаже, щоб я знав, що мині думати і що робити?“

„Ще раз благаю тебе напиши, що скаже Харитина“, пише Тарас, а Варфоломей як затяв ся! мовчить про Харитину, та замість того подає Тарасови нікчемну раду, що характеризує лишень його самого. Дословно тієї поради ми не відаємо, Варфоломей признав ся тільки, що радив Тарасови „написати яку небудь молитву, або оду, тай надруковати по всіх журналах. Бо я, каже він, що дня божого чую таке про тебе... Щоб люде не цурались, потурай їм, брате!“⁴⁾).

Довготерпеливий і безкраю добрий наш кобзар властивим йому звичаєм, дякуючи за ту раду, і жартома, іронічно питає 23 березія свого свата: „чого ти замовк, мов тобі заціпило? чи не завадила тобі ота казань, що ти для мене так мудро скомпонував? Брехня сьому! я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християне-сіпаки брехуни. Собака погавкає, а вітер рознесе... Чи ти казав що Харитині про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав! поверни отсім ділом на мою руку, а то не втерплю, одружу ся з такою шерепою, що й тобі сором буде“.

Нарешті в день навіки незабутний для Тараса в день визволення його з крепачтва приймає він 22 квітня р. 1860 від Варфоломея

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 10.

²⁾ Основа *ibidem* ст. 11.

³⁾ *ibidem* 12.

⁴⁾ *ibid.* стор. 13.

лист з такою звісткою, що він з неї „трохи, трохи не записав ся в ченці“.

Очевидно, що похвалка Тарасова одружити ся з якою небудь шерешкою пройняла Варфоломея і розв'язала йому язик. Через пів року, після першого листу Тараса про Харитину, він нарешті написав, що „за Хариту не змію тобі розказати, бо в мене від жалю багато жовчи розлило ся. Як я їй сказав, вона питаєть ся: „чи швидкож вони приїдуть?“ Я кажу: літом, або в осені. „Нехай же, каже, я піду поражусь з батьками“. Може ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю покіль він приїде?“. А вона каже: „я ще не думаю заміж, погуляю“. А сестрі Катерині сказала: „як викуплять, то їй закрестять на цілий вік. Не хочу, Біг з ними!“

„Мині здаєть ся, що варто її зовсім забути“, радить Варфоломей.

Варфоломееви здавало ся, що на сьому і буде край сватанню Харити, що Тарас його послухаєть ся; але не такої був думки Тарас. Він хоч і зажурив ся, але надія на ліпше не покинула його: „нехай, пише він до Варфоломея, Харитина погуляє до тієї весни, а ти тим часом врозумляй її по троху і жінку свою попроси і сестру Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з тобою такі пани, як вона панна. Викупувати її не треба, вона вже вільна і всі жінки і дівчата в нашім краю уже не панщане. Я вже Хариті і наместо і дукача і хрест купив. Ти її з очей не спускай, може ще що небудь і буде“¹⁾.

Отоді то Варфоломей виразно вже виступив з своєю думкою: зганивши Хариту, він пише до Тараса: „після того, як я з нею побалакав про тебе, мов, не та дівчина стала; де взяли ся у свинні роги; така що ні приступу, зробила ся грубіянка, без спросу шляєть ся (волочить ся), приходить спать тоді, коли вже всі поснули, завела романси з писарем. Спитаєш її: де ти була? а вона відповідає: деж я була“²⁾.

Варфоломей тямив, що така звістка про Хариту вразить, зажурить Тараса, але їй відтрутить його від неї. Тим то, щоб утішити Тараса, він подає йому звістку, що знайшов дуже добре місце під кішлю, та радячи Тарасови не журити ся, що Харитина зледащіла і не хоче йти за його, додає: „коли хоч, я зроблю так, що моя жінка висватає тобі Наталку Шендерівну. Людина розумна, з серцем, можна жити з нею до смаку“.

¹⁾ Основа 1862. VI стор. 15.

²⁾ ibidem стор. 18.

А Тарас йому відписує: „коли Харитина не схаменеться, попроси сестру Катерину і сестру Ірину чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну, та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Дніпром і в новій великій хаті і з тобою, мій друже-брате! я буду на самоті, я буду одинокий“.

Невдача сватання до Харитини збільшила у Тараса почуте самотності та нудьги; він почув ще більше потребу мати біля себе друга серця. Серце його виливає свої бажання в Молитвах, написаних саме тоді, коли Варфоломееві звістки про Харитину зажурили, засмутили його.

„Мині, мій Боже! на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!“

благає він Бога в „Молитві“ 24 мая. На другий день теж саме!
Він молить Бога:

„Мині, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли“.

Мабуть не вельми він сподівався, щоб сестри знайшли йому в Кирилівці бажаного друга; тим то 30 мая він вдасться з листом до Полтави до свого старого товариша по академії до Федота Ткаченка¹⁾. „Накинь оком, пише до його, Полтавку-кирпу, чорнобривку, та на ту весну будеш у мене старшим боярином. Скажи мині, чи буде що з сього, чи ні? як що буде, то я на ту весну прибуду в Полтаву“.

Тим часом Варфоломей знов нагадує про Наталку, додаючи, що її хоче сватати якийсь добрий чоловік. Варфоломей якось швидко знов забув, що Тарас „рідний син і брат свого народу“ і не може єднатися з панською кровію!“ Тарас 29 червня відписує до його: „Шкода, що ота Харитина зледащіла, а мині-б лучшої жінки і на краю світа шукати не треба. Я її (Наталки Шендерівни) добре не розглядив (тоді як торік ото був у Корсуні). Здасться грошки педантка і не дуже чепурна, а нечепурна жінка і циганови не дружина. Коли трапляється їй хороший неледачий чоловік, то нехай їй Біг помагає“²⁾.

От на сьому і край сватання Тарасового до Харитини. За невдачу не можна тут нікого винуватити. Варфоломей не гаразд тільки

¹⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 18.

зробив, що воловодив Тараса майже цілий рік, а до того зовсім без потреби і неповинно кидав болотом на Харитину, ганьблячи її в листах до Тараса. Скоро Варфоломей прийняв Тарасів лист 2 листопаду р. 1859 з проською посватати Довгополенківну, він повинен був, не гаючись спитати у неї і просто, щиро відписати Тарасови про ту відповідь. Тим часом він гаяв ся трохи не пів року. Харитина з першого-ж запитання відмовила через те, як казала вона, що їй ледви минуло 16 років, і вона була справді дуже молода задля Тараса. Так треба було і відписати Тарасови, а не вигадувати невідь-що на молоду дівчину.

В своїх споминках¹⁾ Варфоломей виправдує себе тим, що „написати Тарасови правду — все одно що порнути його ножем в саме серце. Сказати йому, що він зістарів ся задля 18-літної дівчини, значило нагадати йому, що його молодість, його пора брати ся з молодю вже минули на віки. Вмовляти Харитину — значило приневолювати її морально. Певне, що я і моя жінка, додає Варфоломей, могли-б умовити Харитину і видати її за „такого старого, лисого і з сивими вусами“, але чи не зробили-б ми Харитину безталанною? не нарікала-б вона опісля на нас?“

Ні з одним з наведених доводів згодитись не можна. Тарас сам добре тямив, що віком своїм він не рівня Харитині, але серце його жадало біля себе огрійливого, саме молодого серця. Одначе, яко людина правдива, він не образив ся-б за дівочу правду. Коли-ж Варфоломей так жалковав молодого віку Харитини, так же й Наталка була не вельми богацько старійша за Харитину, требаж було і Натальчиної молодости шкодовати, а тим часом ми бачили, що Варфоломей брав ся її висватати за Тараса.

Ні! тут не було такого гуманного жалкування молодого віку, про яке розповів потім Варфоломей. Він і його жінка таки умовляли Харитину, кликали і батьків її умовляти, доводили їй, що вона буде за Тарасом щасливою, жити ме на хуторі біля Канева, жити ме не вбого²⁾, одначе Харитина не згодила ся і не згодилась тому, що була закохана в молодого і вродливого паробка Федора Гриненка, що був писарем. Не вгадати, чи була-б Харитина щасливою за Тарасом, але й за Гриненком вона була безталанна, бо Гриненко той був паниця великий.

¹⁾ Правда 1876.

²⁾ Лист Крамаренківни.

Таким чином зовсім не було у Варфоломея певної причини длати сватанне і відтучати Тараса від Харитини вигадками про останню. Зовсім не треба було перед ним „брехати“¹⁾, та воловодити його.

IV.

За оті 10 місяців, з того дня, як Ш—ко вернув ся з України до Петербургу і доки скінчило ся його сватанне до Харитини Довгополенківни, жите його в столиці йшло своєю звичайною ходою. Піклованне придбати на Україні кишло та одружити ся неминуче вимагало дбати про гроші, а заробити гроші у його не було иньшої путі опріч художника та письменника. Тим то увесь сей час бачимо, що він пильнує перш за все коло малюнків. Не забуває він і про поезвию і взагалі про рідне письменство. Мулить йому думка, висловлена їм Кулїшу в листі 5 грудня р. 1857²⁾, організувати український вістник періодичний. На сю думку, вже-ж, не могли не обізвати ся з щирою симпатією і енергією і всі наші видатнійші люде, що того часу перебували в столиці, от як Костомаров, Кулїш, Макаров, Білозерський, Каменецький і иньші. Спершу гадали редактором вістника настановити Макарова, а далі, не відаю через що, редагованне сподіваного вістника випало на долю Білозерського Василя.

На виданне вістника треба було, звісно, дозволу, а на те треба було і клопоту і часу. Щоб не гаяти часу, наші земляки прирадили собі дуже добре діло — видавати українські книжки. Така літературна, а тим паче видавнича робота вимагала хоч якої небудь легенької організації людей. От звідсіль і виникла в Петербурзі під кінець р. 1859 так звана громада³⁾. На обовязку громади і лежало збиранне, упорядкованне і виданне українських книжок.

З споминок Недоборовського, надрукованих в Київській Старині і з споминок інжинера Федора Черненка, переказаних мині особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866 бачив ся з ним в Петербурзі, відомо мині, що громада збирала ся що тиждня у Черненка⁴⁾. Тут в головах усіх бесід, усіх порад,

¹⁾ Правда 1876 стор. 67.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 79.

³⁾ Перша українська громада була організована в Полтаві р. 1858.

⁴⁾ Небіжчик Черпенко був чоловік одинокий, небогий, щирий Українець, людина гостинна і незвичайно добра.

стояло піклованне про українське слово, про народню осьвіту, про виданне книжок. Часом же читали — або автори свої твори, або ті чи инші реферати, сьпівали, а инколи трапляли ся і учені змагання. Перегодом побачимо в подробицях участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час на малюванне. Він так був обтяжений працею, що инколи браковало йому часу піти до знайомих, або листа написати. Бачимо, що з того часу як вернув ся він з України він, опріч Варфоломея, майже ні з ким не листовав ся. Коротенький лист до Кухаренка, та записочка до Ю. П. Ковалевського¹⁾ — от і все листованне. Поздоровляючи останнього з іменинами, поет просить вибачити йому, що не має часу поздоровити особисто. „Легче, каже він, верблюдови в ушко голки пролізти, ніж доброму художникови покинути свою майстерню серед білого дня“.

З коротенького листу до Кухаренка²⁾ знати доволі цікаву експлоатацію імени поета і поспільних відносин його з Кухаренком. Якийсь меткий пройдисьвіт, прийшовши до Кухаренка, назвав себе Тарасовим братом Петром і випрохав за помози 10 карб. Довідавшись про се, Тарас пише Кухаренкови: „брата Петра у мене нема; Біг його знає, звідкіль він узав ся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а ти і здоровий і богатий“.

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймні небіжчик Черненко не пригадав мині ніже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громадї він читав свої твори, сьпівав і часом змагав ся з Костомаровим; змагались вони палко, горяче, але ніколи не сварячись, і хоч би як довго і горяче змагали ся вони, а з громади вертали такими-ж приятелями щирими, якими й завждї були. Трапляло ся, що Костомаров брав инодї Тараса на жарти, але жартовав ніжно, ласкаво, і Тарас ніколи на його не гнївав ся. Що історик наш глибоко шановав і ніжно любив поета, про те посвідчила нам, опріч Черненка і Василюха Білозерська. Костомаров, каже вона³⁾, вельми любив Шевченка, в характерах їх було богацько однакового: живість, перенятливість, великий талант, глибоке почутє поетичне, любов до всього прекрасного і огидливість до всякої фальши. Коли поет приходив то Білозерських, він часом сьпівав, сьпівав дуже гарно. Усе що в бесїдї говорив він, було передуманим і висловлював він

1) Русская Старина 1884 том 42 стор. 402

2) Зоря 1894 ч. 5.

3) Рус. Стар. 1887 кн. 3 стор. 611.

талановито, гарно. Він знав Байрона і Шекспіра, судював їх пильно і часто говорив цитатами з їх творів.

Приятеливання Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнило ся, коли на весні р. 1860 перебрала ся до Петербургу блага няня Миколи Івановича і Костомаров заквартировав не далеко від Академії художеств¹⁾. Що тиждня у вівторок у Костомарова збирали ся знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завжді бував на тих вівторках, oprіч того заходив до історика і в ннші дні. Він познайомив нашого історика і з родиною гр. Толстих.

Освічена, гуманна і гостинна родина Толстих вельми сподобала ся Костомарову, а Толстим не можна було не вподобати Шевченкового друга. Поет і історик стали звичайними гостями Толстих. Тут у Толстих вони стрічали великдень р. 1860, останній на віку Шевченка. Пючи каву, поет зняв з істориком якусь історичну бесіду, бесіда перейшла на горячу розмову, а потім і на палкі змагання. Тарас горяче і завзято нападав на історика, а останній ласкаво жартовав. Змагали ся вони до самого сьвіту, а потім пішли на берег Неви любовати з картини соняшного сходу. „Тут, каже д. Юніе, весело розмовляли, не маючи й на гадці, що вже ніколи більш не стрівати нам вкупі з Шевченком великодного сьвята“²⁾.

Дійсно, то був останній великдень в житю Шевченка: кінець був вже не далеко, але „живий живе гадає“; тим то ні сам поет тай ледви чи хто з його приятелів бачив, що гроза наближаєть ся, і не чули глухих ознак її.

Мусимо одначе вернути ся трохи назад.

V.

Було вже говорено, що Шевченко, ще в дорозі з заслання, коли перебував в Нижньому Новгороді, взяв ся упорядковувати свої твори до друку. Прибувши до Петербургу, він прохав Каменецького взяти на себе клопіт в цензурі³⁾. Але з того часу минуло півтора року, а „Кобзарь“ не виходив на сьвіт Божий. Дві причини шкодили тому: перш за все цензура, а друге — брак коштів потрібних на виданне.

¹⁾ ibidem 1880 кн. 3 стор. 605.

²⁾ Вєстн. Евр. 1883, VIII стор. 841.

³⁾ Кобзарь т. III стор.

Книгар Кожанчіков хоча і не від того був, щоб видати Шевченкові твори, але за право видання „Кобзаря“ давав авторови дуже невеликий гонорар¹⁾.

Шевченко тямив змикруцтво книгарів і не хотів підлягати йому. Від ексцльоатації Кожанчикова і взагалі книгарів він остерігав і Марковичку, пишучи до неї 25 мая р. 1859²⁾: Серденько! не посылайте нічого книгарям, доки вас лихо не прикрутило, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні“.

До всього того Кожанчіков млаво якомь браз ся за справу видання „Кобзаря“ і останнє своє слово про гонорар відкладав, доки не буде дозволу з цензури.

Добути дозвіл не легка річ була.

Хоча цар Микола був вже в могилі, і царював новий цар, а про те видана р. 1847 заборона друковати Шевченкові твори не була скасована³⁾. З другого боку хоча за нового царя повіяло ніби вільнішим вітром, і здавало ся, починало дніти і займати ся на сьвіт, а про те вже р. 1859 на пресу заносить руку реакція і досягає того, що задля догляду над пресою організовано потайний комітет майже з самих ретроградів. Академик Никитенко, що й сам належав до цензорів, каже⁴⁾, що той комітет деморалізовав молодіж („развращаль“). Цензурні утиски слова ставали все більшими, лютість потайного комітету доходила до того, що напр. цензора Ярославцева зсадили за те, що він в „Русск. Слов-і“ не заборонив такої фрази: „Гоголь былъ уважаемъ публикою до тѣхъ поръ, пока не началъ рабски воскурять фиміамъ царю земному і царю небесному“⁵⁾.

Тим то й не диво, що петербурські цензори вагали ся з творами Шевченка, найпаче з його „Гайдамаками“, воловодили і не хотіли давати дозволу. Цілих шість тижнів Шевченко і його приятелі і знайомі ходили коло цензорів, але не можна було їх ублагати, на перешкодї більш за все стояла та заборона р. 1847. Нарешті стали на тому, щоб вдати ся безпосередно до міністра осьвіти, яко головного начальника цензури. Міністром на той час був Ковалевський, чоловік дійсно добре осьвічений і ліберальний; він звелів дати дозвіл друковати Шевченкові твори. Дозвіл,

1) Киев. Стар 1889 кн. 2 стор. 463.

2) Правда 1875 стор. 574.

3) Русск. Стар. 1889 кн. XI Дневникъ Никитенка.

4) Дневн. Никитенка за р. 1858.

5) Русск. Стар. 1890 кн. XII стор. 606.

датований в Петербурзі „28 ноября 1859“, вийшов з під пера цензора Бекетова.

Дозвіл міністра, звісно, не відберав права цензору знівчити в творах Шевченка ті „поодинокі місця“, які на думку цензора були нецензурні. Щоб зручніш було читачеві уявити собі думки цензора Бекетова про те, що можна друкувати, а чого ні, наведу ті вірші тільки з „Катерини“, яких Бекетов не дозволив надрукувати. В розділі III після віршу „Поки сльози лють ся“:

„Отаке то лихо! бачите, дівчата:
Жартуючи кинув Катрусю Москаль,
Недоля не бачить, з ким їй жартовати,
А люде хоч бачать, та людам не жаль:
„Нехай“, кажуть, „гине ледача дитина,
Коли не з'уміла себе шанувать“,
Шануйте ся-ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довело ся Москаля шукать“.

Далі тамечки-ж після віршу „що мині робить“ не дозволено надрукувати:

„Сирота собака має свою долю...
Моє добре слово в сьвітї сирота;
Його бють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сьміх не пита.
А йвася питають, заранне питають,
Не дадуть до мови дитині дожить...
На кого собаки на вулиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить?... Чорняві байстрята...
Одна його доля: чорні бровенята,
Тай тих люде заздрі не дають носить“.

Третій нездовіл — се початок IV розділу:

„Попід горою яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби в Гетьманщині стоять;
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать...
Мов покотило червоніє,
Крізь хмару, — сонце занялось,
Надув ся вітер, як повіє, —

Нема нічого!... скрізь біліє...

Та тільки лісом загуло¹⁾.

Визволивши „Кобзаря“, хоча й вельми покаліченого, з цензурної неволі, треба було помірковать про кошти на видання.

В гурті Тарасових приятелів було не мало українських богатирів-дуків, от як напр. Галаган, Тарновський, Сошальський і ин. таких, що спроможні були на видання „Кобзаря“ вийняти кошти з власної кишені так, що кишеня з того не послабшала-б і навіть не почувала-б того. І кожен з них, вдаючи з себе патріота українського, тим самим реально довів би і свій патріотизм і своє пошанованне до кобзаря-генія і до рідного слова. Потребу видання „Кобзаря“ всі вони добачали, а про те ні в кого не простягла ся рука дати потрібні кошти. Вжеш не злидні, не материяльна неспроможність стояли їм на перешкодї. І коли-б не трапило ся щасливої нагоди, так річ певна — видання „Кобзаря“ не минулоб жмикрутських рук столичних книгарів.

Коли Шевченко в липні р. 1859 гостював на Україні у Платона Семеренка, хтось зняв там бесїду, що Шевченкових творів в продажі давно вже нема. Тарас відповів, що потрібних на видання коштів власних у його нема, а „Кацапи видавники-книгарі вельми скупі“²⁾. Семеренко тоді додав, що аби тільки цензура дала дозвіл, а кошти на „Кобзаря“ будуть.

Памятаючи про сю розмову, Шевченко, принявши дозвіл цензурний, написав до Олексія Хропаля (управителя Семеренкових дїбр в Городищі): „Сьогодні, писав він, цензура випустила з своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята обчистила, що я ледви пізнав свої дїточки. А „издатель“ — кацапська душа — половини не дає того, що я прошу і що минї притьмом треба. З таким моїм лихом я отсе до вас з Платоном Федоровичом: вишліть минї 1100 карбованців а я вам з великою подякою пришлю к новому року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом“³⁾.

Семеренко не гаючись 11 грудня післав в Москву до свого комісонера Пурлевського переслати Шевченкови потрібні йому гроші

¹⁾ К. С. 1885, II с. 520—I. Не тямлю чому досі отсіх заборон не заведено до „Кобзарів“, виданих після р. 1885. Тим часом опріч своєї красп, наведені вірші мають велику вагу в поемі і з ивнього боку.

²⁾ Киев. Стар. 1889 кн. 2 стор. 461.

³⁾ ibidem.

і того-ж дня, повідомляючи про се автора „Кобзаря“, додає: „усі ми часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапило ся зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забував. Дасть Біг, побачимо ся і побалакаємо по правді. Атже ви за правду не гнївати мете ся? хоч на перший раз скажіть мені по правді: з якої причини до мене ви написали листа одною мовою (російською), а до Олексія Івановича (Хропаля) другою? (українською). Коли таке нелітературне листовання, як моє, не втомить вас, так прошу вас і до мене коли небуть написати“¹⁾.

Жадного слїду нема,—щоб відповісти запевне: чи після наведеного листу переписували ся Шевченко й Семеренко, чи ні? Тільки з Тарасового листу 12 сїчня до Варфоломея знати, що поет писав про щось до Семеренка, мабуть прохав взяти до себе на службу Варфоломея, але лист сей до нас не дійшов.

Коли нарешті вийшов „Кобзарь“, Шевченко розсилав його до знайомих з власноручними написами. Пославши кілька примірників до Варфоломея, він писав до його, щоб прийнявши посилку, одвіз примірники „Кобзаря“ в Городище до Семеренка і до Хропаля.

Побачивши на „Кобзарі“ — „коштом Платона Семеренка“, останній, як переказує д. Чалий²⁾, вельми ремствував на Тараса, бо даючи гроші на видання, він не бажав, „щоб відала дївша про те, що дїє правша“, і після того Семеренко вже не схотїв відповідати Тарасови.

І Варфоломей³⁾ свідчить, що дійсно Семеренко гнївав ся. Тарас же, довідавшись про се, писав: „нехай собі сердить ся, коли у його така сердита натура“.

Дійсно Платон Семеренко був чоловік стільки-ж добрий, скільки скромний і ворог всякої реклами, але, кажучи правду, за ту рекламу не слїд було йому гнївати ся на Тараса. Коли хто й винен тут, так хїба ті люди, що знаючи Семеренкову вдачу не остерегли Шевченка, щоб на своєму „Кобзарю“ не оголошував ймення видавника.

З тих листів, що приходили до Шевченка з подякою за „Кобзаря“, варто де-про-які згадати нам.

Старий приятель Тарасів доктор Козачковський горяче дякує за „Кобзаря“ як за дарунок дорогий своєю вартостію абсолютною.

¹⁾ ibidem.

²⁾ Чалий стор. 175.

³⁾ Правда 1875 стор. 967.

Навпаки другий старий приятель Максимович дуже якимось холодно висловляє свою подяку, а дука Великорос Катенін писав: „Спасибіг, що не забули і про мене. Живить многі та многі літа і своїми творами поетичними, повними живої краси, драматизму та свідомости гідности чоловіка будить простованне до Правди і Добра“¹⁾.

VI.

Справа скасування крѣпацтва, що цілий вік гризла добре серце Шевченка, йшла дляво, і длявість та тепер повинна була ще більш турбовати йому душу. В Петербурзі тоді саме земляк наш і добрий знайомий Тарасів — Полтавець-дідич Олександр Оболонський видавав симпатичний вістник „Народное Чтеніе“, де було друковано кілька поезій нашого кобзаря. Вжеж річ певна, що провідуючи Оболонського, Шевченко не один раз виливав перед ним своє тяжке вболіванне про долю рідних братів і сестер. Отут нераз здіймали бесіду про те: яким його робом прискорити визволення з крѣпацтва постових братів і сестер? Примірковали перш за все в журналі Оболонського надруковати коротеньку автобіографію Шевченка. Останні слова тієї автобіографії, надрукованої в книжці за лютий р. 1860, наче той голосний дзвін ударили на гвалт про долю крѣпаків-Шевченків. „Мое минуче тим більш жахливе, писав в автобіографії поет, що мої рідні брати і сестри і досі ще крѣпаки!... Так! вони і досі крѣпаки...“

Але яких же заходів ужити далі, коли оті трагічні слова зівалтовали ворогів крѣпацтва? Годі було сподівати ся, щоб вони дійшли самі собою до ушей дуки Поляка Фльорковського, володаря Кирилівки і Шевченків. Річ певна, що Фльорковський журналів російських, та ще таких як „Народное Чтеніе“ не читав.

Примірковали вплинути на Фльорковського через комітет „Общества (товариства) для пособія (запомогн) литераторамъ и ученымъ“. Тургенев тоді вже особисто знайомий з Шевченком, був членом в Комітеті і взяв ся внести туди поданне про визволення Шевченків з крѣпацтва.

Комітет на засіданню 21 березія прирадив вдати ся до Фльорковського і прохати, щоб він випустив з крѣпацтва Шевченкових родичів ради пошановання літературних заслуг Тараса і взагалі літератури²⁾.

¹⁾ Чалий стор. 177.

²⁾ Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

Ще перед тим Тарас писав до Варфоломея, щоб швидче написав до його „як зовуть жаботвинського і кирилівського пана і що воно таке? і як зовуть синів брата Микити і брата Йосипа і сестри Ярини?“ Варфоломеева відповідь чомусь загаяла ся, і Тарас через день після згаданої в горі приради Комітета, знов нагадує Варфоломееви і додає: „робота моя коло їх волі (братів і сестер) аж шкварчить, а ти мовчиш²⁾“. Як будуть питати брата Йосипа, на чийому ґрунті він живе? нехай каже: на своїм. За ґрунти положено якусь плату, то сестрі Катерині доведеть ся потім платити, а Йосипови тепер без плати віддадут⁴⁾. За кілька день після сього Тарас листом 28 березія просить Варфоломея поїхати в Кирилівку і сказати братам і сестрі Ірині, „щоб вони не квапили ся на волю без ґрунтів та без поля, нехай лучше подождут⁴³⁾“.

Така порада була саме на часі і як раз добре остерегала Шевченків. Фльорковський, одержавши лист від Комітету, примірковав собі разом догодити Богу і мамоні; він тямив, що визволення крепаків річ неминуча, певно, що до його дійшли і звістки, що цар стоїть за те, щоб визволяючи крепаків, наділити їх землею. Фльорковський, перш ніж відповідати Комітету, казав Шевченковим братам хоч зараз виходити на волю, але без землі, і зараз же перенести ся куди-небудь з Кирилівки. Мабуть звістка про се дійшла до Тараса, бо в листі 22 квітня він просить Варфоломея сказати Микиті, аби спитав у Фльорковского, що він положить за ґрунти і за десятину поля? Фльорковський відповів, що випускаючи Шевченків на волю, він ні за які гроші не дасть їм землі. Шевченки, маючи вже поперед братову пораду, не квапили ся на волю без землі, відrekli ся Фльорковському від волі без ґрунтів і землі.

Фльорковський не хапав ся відповісти Комітету і ледви 19 мая вислав свою відповідь⁴⁾, що він ладен хоч зараз випустити Шевченків на волю, а 16 червня подав другу відповідь, що Шевченки не хочуть йти на волю без землі.

Тим часом Комітет, не маючи довгий час відповіді Фльорковского і довідавшись, що з Петербургу їде на Україну, саме в ту країну, де живе Фльорковський, молодий Українець Микола Новицький⁵⁾, прохав його побачити ся з Фльорковским і спитати у його:

1) Правда 1875 стор. 929.

2) *ibidem* стор. 930.

3) *ibidem* стор. 966.

4) Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

5) Нині генерал і командир корпусу.

чи гадає він вволити волю Комітета і випустити Шевченків на волю? коли бажає, так чи за гроші, чи без плати; чи з землею і т. д. ?¹⁾

Припоруку д. Новицькому Комітет висловив 16 мая в листі голови товариства — Юрія Ковалевського.

Д. Новицький гадав небавом рушити з столиці, але з причини, яка від його не залежала, виїхав тільки на початку червня. Перед виїздом він доволі часто бачився з Тарасом. Про щоб тоді не заходила бесіда у них, Тарас на сам кінець зводив її на своїх братів і сестер і стискаючи Новицькому руки, говорив: „Голубчику! попильнуй, поклопочи за отих безталанних“²⁾.

В перед-день свого виїзду з столиці д. Новицький зайшов до Шевченка попрацювати ся. Увесь час, доки Новицький сидів у Тараса, поет був якийсь збентежений та такий експансивний і говіркий, яким доти Новицькому ніколи не доводилося його бачити, показував йому свої малюнки, водив його по саях академії, спиняючись перед видатнішими картинами. Найдовше стояли вони перед творами: Іванова — „Явлення Христа народу“, та Брюлова „Осада (облога) Пскова“. Художник хвалив подробиці картини Іванова, але суцільність її не вдовольняла його. Більш хвалив „Осаду Пскова“, згадував творця її свого учителя-друга і вказуючи на сцену, де Москалі і Поляки, знявши в гору коругви та святі хрести, йдуть одні проти одних на смертельний бой, Тарас мовив: „Глянь! во ім'я і на славу Христа люде йдуть вбивати один одного! Острах і жах бере, коли згадаєш, скільки людської крові та сліз пролито іменем Христа!... Боже ти мій, Боже!“ Сидячи потім в своїй тісній кватері-келії, Тарас читав своєму гостеві свої твори, иньші з них були написані на стіні. „Се так собі, говорив він: сижу, малюю, а прийде що в голову, я його й запишу на стіні“.

Прощаючись (то було останнє прощання!) Шевченко ще раз прохав поклопотати за братів і сестер, найпаче за Ярину: „Ох! Ярино, Ярино!“ промовив він, упав на вбогу канапку і заридав істерично, наче та дитина.

Новицький, приїхавши на Україну, перш за все за порадою Тараса побачився з його братом і з Варфоломеем, а тоді вже й з Фльорковским.

Фльорковський згодився, випускаючи Шевченків на волю, дати їм за гроші і ґрунти, але ні за що не хотів наділити їм поля, гово-

¹⁾ Київ. Стар. 1890 кн. 2 стор. 337.

²⁾ ibidem 1889 кн. 3 стор. 731.

рячи, що цього не можна йому зробити, аби не спокушати інших селян. „О! тай бестия-ж отсей Фльорковский, писав Новицкий до Шевченка, ще й яка бестия! наймоднійша! Не скажу, що він заправить за ґрунти, каже: про се треба помірковати“¹⁾.

Небавом після того Фльорковский впевнив Шевченкових братів прийняти волю без ґрунтів і без землі і 10 липня склав з ними умову, беручи на себе виплату 900 карб. довгу в банк, що позичав Фльорковский задля себе²⁾. Про такий визвіл він повідомив Комітет і Тараса. Тарас з ввічливости подякував йому, але дійсно на таку волю обурився і написав до Варфоломея: „Микиті скажи, як побачиш його, що він дурний, ні з ким не порадившись, зробив чорт зна що! Порадь їм, щоб вони швидче записалися в міщане: один в Звенигородці, другий в Черкасах, а Ярина в Каневі. Мині тут так радять. Не знаю як ти порадиш“.

Таким чином брати і сестра Тарасова з дітьми добули собі визвол з крєпацтва за кілька місяців до скасування його; але жадної користі їм з того не було і була-б ще велика шкода, коли-б вони були не схаменулися і коли-б був дідич Фльорковский сам себе не перемудрив. Аж до березія р. 1861 він не видавав Шевченкам на руки відпускного акту; а коли з початку березія оголошено було скасування крєпацтва, так Шевченки схаменулися і відцуралися і акту і волі без землі: „на що нам тепер панська воля, казали вони, коли люде діждалися волі царської з землею, а пан дає волю та вимагає кидати батьківщину, худобу, та ще й з рідного села геть тікати. . кажуть: записуйся в міщане!“

Фльорковский дійсно дав їм волю з умовою, щоб вони вибралися з Кирилівки, і тепер не звертав жадної уваги на їх неохоту кидати батьківщину і притємом вимагав, щоб Шевченки покинули Кирилівку і виписалися звідтіль. Коли прийшов час заводити уставні грамоти, Фльорковский написав, що Шевченки виписалися з Кирилівської громади, а ґрунти і землі, що припадали на них, показав вакансовими. Адміністрація затвердила була таку грамоту, хоча Шевченки змагалися і жили в Кирилівці на батьківських ґрунтах.

Річ певна, що Фльорковский випер би був Шевченків з ґрунтів і з Кирилівки, коли-б не трапила ся була польська революція р. 1863.

¹⁾ Чалий стор. 174.

²⁾ За ту позичку були в заставі банку усі крєпаки Фльорковского. Банк дав позичку не під землю, а під „душі“. По рахунку на душі Шевченкових родичів припадало позички 900 карб.

Вона між пньшим викликала урядовий наказ перевірити уставні грамоти. Селянська адміністрація (мирові посередники і иньші урядники) з Поляків була перемінена новими людьми, переважно Українцями, а між ними були люди, що взагалі сприяли інтересам визволених крепаків. Перевірювати кирилівську грамоту довелося Лашкевичови. Отоді їй полагодили ту шкоду, яку хотів був заподіяти Шевченкам Фльорковскій. Шевченки лишилися в громаді кирилівських селян, при батьківських ґрунтах і з наділом поля¹⁾.

VII.

На літо р. 1860 трохи що не всі знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові пороз'їздилися з Петербургу: хто на села, хто на „дачі“.

Толстї виїхали на дачу до Виборґа (в Фінляндії); звідтіль хоч і вернулися 15 липня, але зараз же рушили за границю. Костомаров спершу поїхав з Толстими, потім їздив в Новгород, в Москву і вернув ся вже в осени²⁾. Білозерський виїздив в Костромську губ. до жінчиної рідні³⁾. Ще ранійш за всіх рушив з Петербурґа Куліш, він простовав через Полтаву. Тут 9 мая полтавська громада справила йому в вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралося чоловіка з 200, були тут і селяне-крепаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці і генерали і письменники; були Жиди і репрезентанти усіх славянських національностей. Звістно переважала національність українська, і панувала її мова. За обідом були промови на всіх славянських мовах. Хоча обід був на шаббу Кулішеви, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря“, а в тоаствах бажанне розцвіту української ідеї народно-національної. До віку забути мині одного тоаству, що зняв вислужений жандар Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідати до столу, до мене та до Трунова Васля, яко до распорядників того обїду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) не відомий мині мужчина і став прохати прийняти його до обїду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусяв відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хоче, відповів він, возьміть з мене

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. IV стор. 190—193.

²⁾ Литер. Наслїдїє 116—118.

³⁾ Правда 1888 стор. 215

хоч в десятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустить хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу". Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість сяк-так примістився на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій але енергичній промові, повитав Куліша яко „старого знайомого“. Памятаю, наче отсе зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тоаст: „з уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу“.

Трудно уявити собі той ентузіазм і захват, яким переняла ся уся громада і та що була за столом і та що стояла навкруги салі під вікнами...

Взагалі той час — був часом, коли придавлений людський дух, вирвавшись хоч трохи на волю, знявся до такої висшини, до якої після того він не знімався вже в Полтаві.

Куліш, нишучи до Шевченка про той обід, зовсім правдиво говорив, що „скільки не було на тому бенкеті промов поважаних, то, знайте, ваше славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що живе десь далеко на чужині. Пили нераз вам на здоров'я і просили мене вблагати вас, щоб ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Запевняю вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани і паненята, але всяка душа письменна і щира з вашим „Кобзарем“, наче з яким скарбом дорогим, носить ся, та хутко їм і книжки не треба буде, бо повитвержують усі ваші стихи на пам'ять і тривайте, чи не по „Кобзареві“ вони й Богу молять ся. Бувайтеж здорові й веселі з своєю працею гарною, а я поїду вашого брата Варфоломея одвідати“¹⁾.

З Тарасового листу до Варфоломея, писаного 25 серпня, знати, що дійсно Куліш був у Корсуні. Варфоломей радився з ним про свою думку взяти ся до крамарства. Річ очевидна, що в сій справі він раховав більш за все на Тарасову запомогу і гадав крамарство

¹⁾ Чалий стор. 179.

своє розпочати книжками. „Бачу, відповів йому Тарас¹⁾, що ти з Кулішем аж надто розфантазірували ся. Книгар Кожанчіков сказав мині сьогодні от що (а він се діло добре знає), що „на 3000 готівки і 3000 кредиту в книжній торгівлі можна получить 10% з великим трудом“. Мині й самому не подобаєть ся твоє сїпачество, та нема де дїтись. Бумага (папір) і чай се инше діло. Напиши мині гарненько, чи багато тобі треба кредиту на се діло?“

Таким ото чином, коли нарешті виїхали з Петербургу Макаров, а потім і Новицький, Тарас лишив ся майже самотнім. Немов наумисне се стало ся тоді саме, коли він запевнив ся, що з сватання його до Харитини нічого не буде, коли, значить, душа його повяла ся хмарию нудьги і коли саме, більш ніж коли будь, треба було йому дружньої поради і розваги.

„Його, каже Костомаров, переняла душолюбна туга, яку сплодила самітність і ненормальне становище на висині слави після 10-літнього заслання, що розлучило його з освіченим миром“²⁾.

Натурально, що туга та і гнала Тараса, може не свідомо задля його самого, куди небудь до людей, де-б почути хоч рідне слово.

Недалеко біля Петербургу є село Стрільня, куди виїзять літовати чимало людей з столиці. На літо р. 1860 в Стрільню на дачу перебралась жінка Куліша і сестра її Надежда з родиною. Ще на весні того року Тарасова землячка і знайома дідичка Карташевська, виїздячи за границю, упрохала Надежду Михайловну взяти на літо до себе слугу її, покоївку Ликерію Полусмаківну, крепачку брата Карташевської, дідича Олександра Макарова.

Ликерія була Українка з Ніжинського повіту. Дівчина молода, літ під 20, сирота. Середнього зросту, кароока, кругловида, рот маленький, уста пишні, коралеві, коса густа, темно-русява, плечі широкі, круглі, постать гарна, стан гнучкий, тонкий. Такою малює її дочка Надежди Михайловни „Наталка-Полтавка“³⁾, що треба додати, не виявляє до Ликерії симпатії. Турґенєв⁴⁾ каже, що Ликерія була „свіжа, молода, трошки необтесана, не вельми гарна, але по своєму приваблива з прегарною білявою косою і з якоюсь не то гордовитою, не то спокійною постатною фігурою, властивою її національності“⁴⁾. На смак Турґенєва, що до жіночої

1) Основа 1862 кн. VI стор. 22.

2) Русская Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

3) Зоря 1892 ч. 5.

4) Кобзар 1876 стор. VI.

краси і взагалі на його смак художницький можна сьміливо покласти ся. Глянувши на портрет Ликерії¹⁾, перечитавши те, що я виписав в горі, не можна не признати, що Ликерія була доволі гарна і краса її була та саме, що підходила до смаку Шевченкови. До сього треба сказати, що сїмя Карташевських тішила ся з Ликеріної вроди і не жалковала коштів на дороге і зграбне національне убраннє Ликерії²⁾. Що до портрета духово-морального так Наталка-Полтавка каже, що вона була розумна (трошки вміла читати) хитра, лїнива, нечепурна, з а в ж д і - б то ходила невмивана, з брудною шубою і нечесаними косами, любила красовати ся, манїрити ся, лицяти ся і „заводила любовні інтриги з лакеями сусїд“³⁾.

Не все в отьому портреті здаєть ся минї певним; можна-б до його додати ще де що з невеличкої замітки Лободихи⁴⁾, що писала під прибраною назвою Крапивина, але-ж замітку Лободишину я мушу цілком знехтовати і зауважити на неї тільки з недоброго проти Ликерії боку. Мене дивом дивує та відвага з якою Лободиха надруковала ту замітку! замітку занадто образливу задля гідности Ликерії, яко жєнщини, а для самої Лободихи яко писательки. На превеликий жаль, Лободишина замітка хоч і занадто бє в очи своєю вигадливостію, а про те д. Чалий без всякої критики завів її до своєї книжки⁵⁾. Тим часом аби хоч трохи прирівняти Лободишину замітку до споминок її, надрукованих в „Пчелі“ р. 1875, якими д. Чалий доволі користовав ся, зараз кинєть ся в очи, що Лободиха надруковала такі вигадки про Ликерію, яких вона не чула і не могла ні сестра її ні тим паче сама вона чути з уст Шевченка.

Досить би було згадати і Лободисї і д. Чалому, що епізод з Ликерією трапив ся у Шевченка в другій половинї р. 1860, себ то рік після того, як Тарас кватерував у Києві у Лободишиної сестри!... Після сього епізоду Тарас з Петербурга не виїздив, так само, як Стефанія Матвійвна Лободиха до весни р. 1862 не виїздила нікуди з Полтави. Принаймні я близько приятелюючи з її чоловіком Віктором Лободою, заходив до них кілька разів що тижня і не пригадаю ніже єдиного разу, щоб за увесь час, починаючи з року 1859, до переїзду Лободи р. 1862 в Смоленськ я не заставав її в господї!

1) Пчела 1878 ч. 2.

2) Пчела 1878 ч. 2 стор. 31.

3) Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

4) Пчела 1875 ч. 5.

5) Сводь с. 171.

Яким же чином можна поняти віри, щоб Шевченко в першій половині серпня р. 1859 розповідав Лободишиній сестрі у Києві, що він „як чорт в суху вербу був закоханий в ту каторжну дівчину Луцьку?“¹⁾

Таким чином усе, що написала Лободиха про Ликерію, треба цілком знехтовати яко добуток власної фантазії Лободишиної.

В духово-моральному портреті Ликерії, списаному Наталкою-Полтавкою, я не йму віри ні в одну з ознак нечепурности. Ми знаємо, що Шевченко був чистюк; „нечепурна жінка, казав він, і циганови не годить ся“. А вже-ж і він і Турґенєв помітили-б, коли-б справді Ликерія ходила такою нечистою, невмиванкою і з брудною шиєю. Нарешті, як погодила-б і Карташевська красу і дороге убране Ликерії з таким неохайним брудом?

Що до „лицяння і любовних інтриг з лакеями“, то нехай вони й були, бо й Кулішиха в листі до Макарова каже, що Ликерія вітрогонна, але-ж се був зовсім натуральний добуток впливу столичної „цивілізації“ на темну людину молоду, свідому своєї вродливості і вивезену з села на розпуті столичної деморалізації. Коли Ликерія своїм поведженнем не відповідала нашим моральним змаганням, так виновата тому не вона, а ті, хто, любуючи з краси такої покоївки, не жалковали грошей на убрання її, але не дбали, не пильновали про її освіту і виховання моральне. Ликерія була тим, чим була і більшість, коли не всі крепачки покоївки відірвані від родини, завезені на чужину і тут пущені в деморалізований натовп без освіти, без доброго догляду, без певного виховання!

Взагалі що до споминок Наталки-Полтавки мушу я поводити ся скептично і брати з них тільки те, що не стоїть суперечно з фактами певними. На се маю такі причини: Під час епізоду, про який зараз буде річ, Наталка-Полтавка була вельми малою, на пятій весні свого віку, і хоч би яка добра не була у неї память, то се ваги не має. В даному разі важні спостереження над душевними пружинами і Ликерії і Шевченка, а сього жадна 4-літня дитина спостерегати і спостерегти не вдатна і не зможе. Більшість своїх споминок Наталка-Полтавка (пані Кибальчич) списала з уст своєї матери, людини геть вже пристарковатої, людини такого віку, коли память часом вже не слухаєть ся. Тому то в Наталчиних споминках стрічаємо таке, що просто неможливе. Напр. вона каже, що

¹⁾ Пчела 1878 ч. 5.

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

Ликерію Шевченко возив до графині Толстої, що Толстая привітала її дуже приязно і т. д.¹⁾ Отже дійсно нічого сього не було тай не могло бути, бо родина Толстих, вернувшись з Выборгу в липні, зараз виїхала за границю²⁾, з відкіль вернула ся до Петербургу вже тоді, коли Шевченка не було на світї³⁾.

Так от сю Ликерію, коли вона літовала в Стрільні „на дачі“, зустрів і познайомив ся з нею Шевченко.

VIII.

Знайомість Шевченка з Ликерією трапила ся саме в недобру, кажу я, задля поета годину; коли саме він був всіма сторонами охмарений, зажурений лихими материяльними і моральними обставинами. Нудьга, самітність, свідомість свого тяжкого розбитого життя і свідомість недугу свого, свідомість, що до його прийшла вже невідкараскана гостя старість, свідомість що

„Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись... Нема!
А нікогісенько нема...“

Нарешті свідомість глибока і правдива свідомість, що поетови „нема з ким сісти, хліба з'їсти“. Сума сього всього становить такий тяжкий обух, що одним ментом приголомшує чоловіка. І під таку невимовно тяжку, скорботну пору у чоловіка часто одна хвилина — рішає все!

В таку саме хвилину Шевченко стрічає молоду вродливу дівчину, саме йому під смак; сироту, крепачку, „сестру по плоті і крові“, стрічає її на тому розпутті, що таких як вона дуже легко приводить в ту безодню, з якої виходу до віку вже нема!... Один мент — і перенятлива душа поета стає на тому, щоб побрати ся з Ликерією; звернути її з розпуття на добрий шлях і таким чином придбати й собі такого друга, з яким „хоч і як небудь на сїм світї, а все таки-б якось жилось“⁴⁾.

1) Зоря 1892 ч. 5.

2) Лит. Наслѣд. ст. 117.

3) Вѣст. Евр. 1883, VII стор 842.

4) Кобзарь 1876 т. 1 стор. 366.

Перенявшись таким бажанням, годі вже було Тарасови спостережати духово-моральний образ Ликерії, годі було йому аналізувати і її і себе самого! В таких випадках, розум спить, а чоловік слухаєть ся тільки голосу свого серця і дїє по його волї. І от в липню 27¹⁾ Тарас сватаєть ся до Ликерії. Ликерія згожуєть ся стати з ним у парі.

Переговоривши з Ликерією (се було на дачі у Стрільні) Тарас зараз же оповів Надєжді Михайловні, що кохає Ликерію і хоче одружити ся з нею²⁾.

Надежда Михайловна, почувши від Тараса таку новину, не тільки так з'умила ся, що „їй здало ся наче стеля упала їй на голову і придавила її“, але вона і образила ся „і не тямлячись від горя і здивовання, скрикнула: Боже мій! що ви задумали Тарасе Григоровичу! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликерія!“ Тай заходила ся розповідати усе, що знала недоброго про Ликерію, вмовляючи його покинути свій чудний замір³⁾.

Здивованнє таке я цілком розумію, але цілком не тямлю, за що вона образила ся?... Не вгадуватц му, чи вона не спроможна була чи не хотїла зазирнути на дно Тарасового серця та подивити ся, що там тоді діялось? Вона-б спостерегла, що замір Тарасів побрати ся з Ликерією з його погляду був зовсім не чудний. Коли-ж вже добре знати було, що Ликерія зовсім не відповідає Тарасови і не може, вона стати йому тією дружиною, якої він жадає і якої йому треба, так годило ся-б ужити найделїкатнійших і гуманнійших заходів, щоб відвернути поета від його заміру, але зробити се так, щоб поетови нігде не зашчміло, щоб він і сам того не помічаючи, впевнив ся, що Ликерія йому не до пари, і вже що найперше — не вимовити проти Ликерії ніже єдиного ганебного слова. Останнього вимагала проста людська ввічливість. А Надежда Мих. не вважала на се і досягла добутків саме супротивлежних тому, чого бажала досягти.

Поради її Тарас, натурально, не послухав ся; ганьба Ликерії, людини, вибраної їм собі на дружину, натурально викликала у його гнів і він відповів:

„Хоч би і батько мій рідний устав з домовини, то я і його-б не послухав“.

¹⁾ Чалый стор. 165.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

В тій пораді, підбитій ганебними оповіданнями про Ликерію, Шевченко зовсім справедливо добачив „панський гонор, що не дав глянути на бідну крепачку, як на таку-ж людину, якою єсть і вона сама гордовита пані“¹⁾).

Беручи отсі звістки, подані Наталкою-Полтавкою, мушу сказати, що вони трохи суперечать звісткам, переказаним дядиною Наталки-Полтавки Кулішихою в листі її до Ликерійного дідича до Олександра Макарова, що перебував тоді за границею. В листі Кулішихи, писаному під свѣжим впливом несподіванки, хоча теж чимало обурення проти Ликерії, але він, як писаний саме під час події, здаєть ся мині геть більш правдивим, ніж Наталчині споминки, написані 32 роки після тієї події, та ще і з чужих слів.

27 липня саме на Кулішеві іменини Шевченко обідав у Кулішихи. По обіді вийшовши в садок Тарас мовив до останньої: „я приїхав до вас, щоб Ликерію сватати. Порадьте мені, у мене тут нікого нема“. „Ви й виобразити собі не можете, писала Кулішиха²⁾), як я зуміла ся, не тому, що він хоче одружити ся з покоївкою, а тому, що він вибрав собі Ликерію! Що йому казати, відаючи потроху недобрі Ликерійні вади, що чи неволя крепачька прищепила до неї, чи вона вже й на свѣт родила ся такою попсованою. Я вважала потрібним висловити Тарасови щиро, щоб потім не докоряти самій собі за нещирість. Я висловила йому і добре і лихе. Останнього було більш. Він питає: чи не приблїшую я? Ні, кажу: я не розсерджуюсь, коли ви не піймете мині віри. Я мало знаю Ликерію, а ви перевірте мої спостереження, розпитайте ся у тих, що більш за мене знають Ликерію. Він подяковав мині і здаєть ся добре зрозумів, що я говорила щиро“. Далі читаємо: „А як холодно Ликерія взяла те сватанне хоч за годину, вже всі в дворі відали про се! Яка вона інтересантка! Як вона пильнує стерти з себе усе те, що інтересує Тараса Григоровича! Вона хоче бути панею, а він шукає простоти і рідного слова. Її мучить, що сестра його ходить в національному костюмі. Питала у мене, в якому він був убранню, тоді як був боярином у мене? Лице її аж сяло, коли я сказала, що на йому був фрак.

За день після сватання я була у Тараса Григоровича; він прохав навідати ся до його, я гадала, чи не передумав він. Ні! він передав Ликерії Граматку і хрест. Взявши хрест, Ликерія спитала, що він коштує? а потім питає: „деж проба?“ Другим разом

1) Зоря *ibidem*.

2) Чалый стор. 165.

приїхавши до нас, Шевченко дав Ликерві букет з полевих квіток. За кілька хвилин букет той валяв ся біля рундука. Боже! який він засліплений! Поет і проза! він виобразив собі ідеал і не хоче глянути простими очима, а нам так боляче за його!... Ликерня питає: чи він заможний? чи писати ме вірші, як переїде на село? „Він і старий і, здаєть ся, скупий, так не охота йти за його“. А потім знов заграє у неї виображене: „ні! піду! на злість дівчатам Карташевським піду, щоб вони збісили ся...“

„Ох, як скорботно за Тараса Григоровича! Пішов він в сад, сів з нею в альтанці. Зібрала ся уся челядь, усі ходили повз паркап та сьміяли ся... Серце розривало ся на шматки...“

„Коли-б він сказав вам про се перед тим, як ви виїздили, можна-б було зовсім инакше умістити Шевченкову молоду; ослобонити її від усякої брудної роботи і скільки небудь підготовити її, а то чоловік хоче спасти її, як він каже, від підупаду, а я бою ся, щоб з нею не трапило ся того, що стало ся з Мотрею Марка-Вовчка... вона дуже вітрогонна. Здаєть ся їй, що вона робить йому честь і так без поваги висловляє його наймення. Ми тепер мучимо ся, вказуючи їй, що те чи инше не зроблене нею, що вона заспана, або не причесана. Тарас Григорович буває у нас тут що неділі, вона подає обід, а я тужу увесь той час. Ликерня — українським звичаєм, ходить з квіткою на голові, як годить ся молодій (зарученій). Вона перед усіма хвалить ся своїм женихом...“

Бачимо, що в своїому теплому та щирому листі до Макарова Кулішиха не таїла ся. Кожне слово її тхне симпатією до поета, і нема ані єдиного слова на користь Ликерні!... А проте ми не бачимо в тій характеристиці жадної незвичайної вади у Ликерні: ми бачимо її зовсім такою, якою і повинна вона була бути під впливом крпацької неволі, темноти і панської псевдоцивілізації. Бачимо чимало і таких рис, що властиві кожній зарученій дівчині, хоч би і панночці. Яка-ж би заручена не інтересовала ся: чи не покине її дружина, переїхавши на село, писати вірші? що тут лихого? або хочби недоброго?..

Послухаймо тепер самого Шевченка, якої він був думки і про Ликерню і про тих своїх земляків і землячок, що пильновали розлучити його з Ликернею? В листі його до Варфоломея¹⁾ читаємо: „будуще подруже моє Ликерня — крпачка, сирота, така сама наймичка як і Харита, тільки розумнійша від неї, письменна і по мо-

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

сковському не говорить. Вона землячка наша з під Ніжина. Тутешні земляки і землячки наші, а надто панночки, як почули, що мині Біг таке добро послав, то ще трошки подурнійшали. Гвалтом голосять: „не до пари, не до пари!“ Нехай їм здасть ся, що не до пари, а я добре знаю, що до пари...“

„З осені, як обробиш ся з полем і обкопаєш наше будуче кішло, вибери на тому кішлі найкраще місце і посади яблоню і грушу на память року 1860 липня 28“.

Варфоломей Шевченко, а за ним і д. Чалий¹⁾ кажуть, що при тому-ж листі Тарас прислав окремо на шматочку вірші „Посажу коло хатини“, викликані впливом сподіваного шлюбу з Ликерією, і додав на тому шматочку: „тільки що спечене ще й не прохололо“.

Вірші ті справді відповідають змістом своїм бажанню поета, висловленому в листі до Варфоломея:

„Посажу коло хатини
На спомин дружині
І яблоньку і грушечку
На спомин єдиній...“²⁾

Одначе викликані вони сподіваним шлюбом не з Ликерією, а хіба вже з Харитною. Під ним стоїть дата 19 листопаду р. 1859, а 6-го грудня того-ж року ті самі вірші Шевченко записав в альбом Катерині Толстівні³⁾. Значить вірші написані трохи що не рік ще попереду до того часу, коли поет спізнав ся з Ликерією.

IX.

За два дні після сватання Шевченко написав до Ликеріного пана Макарова в Ахен такий лист: „Біг в лиці Надежди і Олександри Михайловен помагає мині одружити ся з вашою дочкою і сестрою Ликерією. Помагайте-ж і ви вкупі з Варварою Яковлевною⁴⁾. Ликерія при купних наших друзях 28 липня сказала мині, що без братнього і батьківського вашого сьвятого слова не дасть мині такого-ж свого слова. (Розумна і щира душа!) Вертайте-ж швидче до нас та благословіть Ликерію з Тарасом“⁵⁾.

¹⁾ Чалий стор. 169.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 362.

³⁾ Вьстн. Евр. VIII 1873, стор. 842.

⁴⁾ Каргашевська, сестра Макарова

⁵⁾ Чалий стор. 163.

Ликерія і собі попрохала написати від неї листа до Макарова¹⁾. Вона казала йому, що їй знайшовся жених і сватає її: „жених той Тарас Григорович Шевченко, що й ви знаєте, так віддайте мене за його, коли можете зробити мнї таке щастє. Та ще прошу: порадьте мнї, чи виходити за його чи нї? Ви більш за мене його знаєте“²⁾.

Приязні відносини Макарова до Шевченка і тон листу Тарасового свідчать нам, що просьба до Макарова згоди і благословення — була нї що більш, як простїсенька звичайна ввічливість.

Вже-ж Тарас був цілком певен, що Макаров не відмовить, тим паче, що діло було, щоб так сказати, в переддень знесення крєпацтва. І Тарас і сама Ликерія за такими умовами мали повний і певний привід вважати Ликерію людиною вольною.

Не такої думки була Надежда Михайловна. Раз якось прислав Тарас до неї записку, просячи, щоб вона пустила Ликерію приїхати до його, та з ним поїхати в крамницї купити їй де що на посаг. Панї не пустила „побоюючись, як каже її доня, одвічальности, що спочивала на нїй за молоду дївчину. Тодї приїхав прохати сам Шевченко. Мати (Наталки-Полтавки) категорично відказала. Тарас страшенно розгнівав ся за те і зі злою іронїєю спитав: „а як би ми були повінчані, то пустили-б?“

„Запевне пустила-б, бо яке-б тодї право мала я не пустити її!“

„Не тямлячись від гнїву, Шевченко тут же написав відомі вірші: „до Ликерїї“ — „Моя ти любо! мій ти друже...“ Було се 5 серпня³⁾.

Так розповідає панї Кибальчич.

Гнїв Тараса був зовсім справедливий. Не образити ся на заборону Ликерїї поїхати з ним до міста через те єдине, що вони ще не повінчані, не зміг би хоч хто. Обурена душа поета не могла не промовити:

„Не ймуть нам віри без попа,
Не ймуть нам віри без хреста,
Раби, невольники недужі:

¹⁾ іbidem 164.

²⁾ Лист сей в її імені написано мовою московською. Такою-ж мовою ведено цілу сю переписку, писано навіть до Шевченка! Факт цікавий і тим більш чудний і сумний, що Ликерїї дорікали за те, що вона цураєть ся рідного слова...

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 84.

Заснулу, мов свиня в калюжі
В своїй неволі“.

Кроткий, а вольнолюбний поет усіма своїми силами почув в тій забороні і деспотизм невольника над невольниками, і пансько-крепацькі звичаї „темного царства!“ Він виразно побачив, яка безодня розділяє Ликерію, по один бік, а по другий панів, навіть ліберальних, навіть тих, що приятелюють з ним!

Заборона була тим зеркалом, що показало не в доброму світлі і неню Наталки-Полтавки; вона навіть не тямил, чи ще гірш не хотіла тямити, що своєю заборонаю показала зневагу до Шевченка і сама себе принизила.

Добрим відносинам Шевченка до Надєжди Михайловни не можна було після тієї заборони не порвати ся. Шевченко майже перестав їздити в Стрільню. Надєжда Мих. мабуть зраділа тому, гадаючи, що Тарас покине Ликерію; бо, признаєть ся і пані Кибальнич, „матери дуже хотіло ся, щоб він відкпнув ся від Ликерії“¹⁾.

Тим часом прийшла відповідь Макарова. „Мій щирій друже Тарасе Григоровичу! писав він до Шевченка²⁾): моє благословенне і лїпші бажання душі моєї напутствують всякий рух життя вашого. Так буде і що до Ликерії, дочки моєї. Та инакше воно й не може бути, коли на те ваша і її добра воля. Але перш за все я бажав би, щоб ви були щасливими і спокійними. Тим то я гадаю, коли річ іде про ціле життя, так треба помірковати добре і порадити ся усім вкупі. Писати про се не зручно. Підждіть мене, я хутко прїїду“.

Пишучи до Ликерії Макаров висловив і їй бажання, щоб вона підждала його прїїзду. „А про те додав, він, ти маєш повне право по всяк час вийти заміж, і будь певна, що приймеш моє благословенне і щирі бажання моєї душі“³⁾.

Відповіді, на око здають ся добрими, прихильними; але вони не були щирими. І не диво. Ми вже знаємо, який лист до Макарова написала Кулішиха. Надєжда Михайловна, пишучи⁴⁾ до Макарова,

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5.

²⁾ Чалий стор. 164.

³⁾ *ibidem* 165

⁴⁾ Чалий стор. 167. Мині здаєть ся що д. Чалий помилив ся, говорячи, що се лист Білозерської. Зміст показує, що він від Симонової; але-ж у д. Чалого усі листи до Шевченка, що лишили ся по смерті його, тож і я не відважу ся стояти нестемно на тому, що се лист Симонової.

так штамповала Ликерию: „Вона (Ликерия) завела вечерниці; ми ляжемо спати, я кажу і їй лягати, а вона трошки посидить тай піде і вернеть ся о 3-ій годині, розмовляє, сьпіває, регочеть ся з москалями; ми чуємо те, та вийти не можна нам, бо вона дів се тоді, коли у нас хто ночує. Тарас Григорович через свою заручену давав мині на місяць 25 карб., щоб я дала їй окрему сьвітличку, а я їй за сотню не хочу її мати у себе, і хотіла написати вам ще до сватання, щоб ви згодили ся, аби я вирядила її в квартиру Карташевської“.

Писав до Макарова в сій справі і Василь Білозерський. На його думку Шевченко хоч і сьвідомий, що зробив помилку, посватавши Ликерию, але самолюбство—та упертість не дають йому бачити можливости звернути з тієї дороги, якою він пішов. Потай від самого себе він бажає, щоб сила стороння звела його з непевної пути¹⁾.

Прийнявши такі звістки, Макаров хоч і написав до Шевченка і до Ликерії відповіді приязні, а про те того-ж таки дня 18/30 серпня писав до Надежди Михайловни що иньше. „Що ви допустили скоїти ся! вболівав він: чудно і гріх сказати, але коли-б Ликерия віддалась лакеєви, то серце моє не було-б так розбите, як тепер, коли я читав листи, що поприходили до мене. Не можна сказати, щоб я знав Ликерию так як ви, але я давно розгадав її. Який тяжкий час...“²⁾

Шевченко нічого про сі листи не відав. Не відав він і того, що „Ликерия, як каже Наталка-Полтавка, з найвним би то цинізом розповідала, що не любить свого жениха, бо він старий і поганый, але йде за його через те, що, кажуть, він багатий“³⁾.

Під кінець серпня Тарас довідав ся, що Ликерия занедужала. Він зараз же послав в Стрільню якусь „мизерию“, просячи передати її Ликерії і прислати міру з її ноги, щоб купити задля неї черевики. Наталка-Полтавка додає, що тоді Шевченко прислав і хрест Ликерії і вона вхопивши його, почала шкребти. Побачивши, що хрестик той не золотий, вона з серцем кинула його геть і мовила: „Бог зна що!... я думала що золотий“.

Тут авторка „Споминок“ помилила ся. Ми вже відаємо, що хрест вкупі з Граматкою Тарас переслав Ликерії через Кулішиху, на третій день після сватання!

¹⁾ Чалий стор. 168

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ *ibidem* стор. 84.

Небавом після Ликериїного недугу Шевченко 5 вересня писав до Макарова, що, порадившись з Андрієм Марковичем, перевезли Ликерию на квартиру до сестри графині Толстої — Катер. Ів. Іванової. „Мині здасть ся, додав Тарас, що ми добре зробили. Що ви на се скажете?“¹⁾

Одначе мині здасть ся, що переїзду Ликериї до Іванової дійсно не було, а було се тільки Тарасове бажання, а коли Ликерія і жила в Іванової так хіба вельми короткий час. Небога Іванової К. Ф. Юнге²⁾ категорично каже, що дійсно Тарас благав її дядину прийняти до себе Ликерию, але Іванова, несподіваючись добра з того сватання, відмовила і не згодила ся прийняти Ликерию хоч би тільки переночувати. Одначе вона помогла знайти недалеко від неї квартиру.

Про сей переїзд Наталка-Полтавка в своїх „Споминках“ розповідає зовсім що инше, і зовсім неподібно. „Шевченко, каже вона, приїхавши до нас, сказав матери, що графиня Толстая хоче взяти Ликерию до себе на житє. Мати поняла віри і порадившись з братом Макарова, згодила ся відпустити Ликерию, тільки щоб Маркович особисто відвіз її і передав з рук на руки графині. Так і зробили. Графиня дуже приязно привитала Тарасову заручену. Другого дня Ликерія прийшла до нас і розповіла, що у графині вона тільки переночувала, а Шевченко наняв їй окрему квартиру“³⁾.

З сього виходить ніби-б то Тарас і Маркович умовили ся обдурити Наталину неню, щоб як небудь забрати у неї Ликерию.

На щастє знаємо, що се просто вигадка того, хто розповів її авторці „Споминок“. Я вже говорив, що тоді саме уся родина Толстих була за границею.

X.

Здавало ся, що на обрїю у Тараса, чи певнійш — на тій стежці, що вела його, по його думці до шлюбу з Ликериєю, усе хмарн розігнав вітер і перешкоди нема.

„Поберемо ся ми після Покрови, писав Тарас до Варфоломея⁴⁾. На весні нехай би сестра Ярина перевезла ся на наше кішло тай

¹⁾ Чалий стор. 168.

²⁾ Вѣстн. Евр. 1883 VIII, стор. 842.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5.

⁴⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

хазяйнувала, а тим часом і я з жінкою приїду, то вона і нам пораду дасть. Бо я і жінка моя, хоч і в неволі і в роботі зросли, але в простому, сільському ділі нічого не тямимо; то порада сестри Ярини була-б до ладу і мині і Ликерії. Отаке-то скоїло ся. Несподівано я приїду до тебе в гості з жінкою-сиротою наймичкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає то й найде. Так і зо мною тепер трапило ся. Мині тепер не жаль, що Харитина трошки придурковата“.

В тому ж листі Тарас просить прислати на весіле сушених карасів десяток, другий або й третій, та запеченого дніпрового ляца одного, другого, або й третього“.

6-го вересня Тарас послав записку до Надєжди Мих., просячи передати через посланця Ликеріюну „мизерию“ і паспорт та дякував за „материнскія полеченія о сиротъ Ликеріи и за внимание“ до його. Записку ту написав по московськи; а се була у його ознака, що він не задоволений з того Українця, до якого пише або говорить по московськи.

Коли Ликерія поселила ся на окремії квартирі, Шевченко щодня провідував її, але ніколи не зіставав ся у неї пізнійш як до 9-ої години вечера¹⁾. З сього добре знати, як то він пильновав берегти добру славу своєї молодой, і як не добре чинили, не пускаючи Ликерію з ним серед дня до міста!

Запападливо шіклуючись про Ликерію, Тарас справив їй чимало доброї одежи, подарував їй коралї (добре намисто) і 200-б то карб. срібними грошима²⁾. Останний подарунок здасть ся мині не певним.

Минуло кілька день, ледви чи більше тиждня. Ликерія прибігла в Стрільну і сказала, що вона вже розцурала ся з Шевченком.

Що саме спричинило ся сьому, нестеменно певної відповіді немаємо. Наталка-Полтавка розповідає так: „Тарас прийшовши до Ликерії, побачив, що у неї в сьвітличці великий безпорядок (гармидер): на столі патьоки води, тут же й гребінець з волосєм і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас би то кинув ся з кулаками до Ликерії, гукаючи: „Я не хочу такої! мині не треба такої жінки!“ . „І мині не треба такого чоловіка, старий, та поганий!“ відповіла Ликерія і побігла з хати.

Так розповідала матери пані Кибальчицевої сама Ликерія. Тарас про се нічого не розповідав, а тільки говорив: „гидота, погань!“

¹⁾ Вѣстн. Евр. VIII, 1883 стор. 842.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

Сама Наталка-Полтавка гадає, що головною причиною розцурання були слова Ликерії: „і мені такого чоловіка не треба! старий та поганій!“ вони вразили його і він побачив тепер тільки вперше, що Ликерія не любить його, а йде за його тільки з вигоди. Щира душа поняла була віри лукавій душі, додає Наталка-Полтавка і обманяла ся в своїй вірі, от і все! просто, ясно і трагічно“.

Що трагічно — се правда, але не так то воно ясно і просто. В душі поета, певна річ, справила ся під ту годину велика драма, треба-ж що-б були на те і відповідні причини...

Щоб за неохайність, коли вона справді була, Тарас кинув ся з кулаками на свою молоду... ба! се така вигадка, що проти неї не варто й змагати ся.

Ми маємо вірші написані Шевченком 14 вересня і присвячені брату Олександра Макарова Миколі „на память 14 вересня“. З самої присвяти я гадаю, що розцуранне з Ликерією стало ся в той день.

„Барвінок цвів і зеленів,
Слав ся, розстилав ся,
Та недосвіт перед сьвітом
В садочок украв ся.
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив ..
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!“¹⁾

Отсе ті вірші.

Кого поет розумів під барвіночком? Я гадаю, що Ликерію, а може й себе з нею... А недосвіт? на мою думку, недосвіт — всі оті пащикования, що ширили про Ликерію. Хоч би й не так необережно їх простали, то все-ж якась частина їх дійшла до Тараса. Чуючи їх, чуючи навкруги: „не до пари, не до пари“, він натурально бентежив ся. Певна річ, що його підбивали проти Ликерії і довели до того, що досить було маленької якої іскорки, щоб стала ся в душі його велика пожежа! досить було дрібниці, щоб недосвіт побив, потоптав, поморозив „веселі квіти“.

„Чудне щось робить ся зі мною, писав поет 18 вересня²⁾: душі моєї не шкода було для Ликерії, а тепер шкода нитки для неї“.

Неня Наталки-Полтавки³⁾ бажала розвідати всю правду, через що Шевченко покинув Ликеру, прохала його, щоб прийшов і роз-

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 ст. 363.

²⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 133.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

казав, як було діло. Чудно, що вона не хотіла зрозуміти, яку рану вона тим самим роз'ятрить в серці поета! Чудно, але жіноча цікавість перемогла делікатність.

Шевченко згодився, але з умовою, щоб при тому була Ликерія і Маркевич.

Прийшовши, Шевченко мовчки привитався і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: „Нехай увійде“. Коли прийшла Ликерія, Тарас положив їй на плече руку і глухим голосом спитав: „Скажи правду, чи я коли вільно обходився з тобою?“

— „Ні!“ тихо відповіла Ликерія.

— „А може я сказав тобі коли яке незвичайне слово?“

— „Ні!“

„Тут Тарас, впавши в страшенну лютість, каже п. Кибальчич, підняв в гору руки, затупотів ногами і не своїм голосом крикнув: „Так геть же від мене, а то я тебе задушю. Усе верни! до нитки верни! і старих порваних черевиків тобі не подарую“.

„Усі сиділи мовчки, вражені сією сценою. Шевченко пройшов мовчки кілька разів по сьвітлиці; мовчки стис усім руки і не промовивши ні слова, поїхав до дому“¹⁾.

Сцена була, знати, занадто важка! можна тільки дивом дивувати, що неня Наталки-Полтавки була така необачна, що заздалегідь не зрозуміла, що иншої сцени ї бути не могло і відважилася викликати її.

Знаючи хоч трохи людську душу, а тим паче перенятливу і вражливу душу Тарасову, ради простої гуманності треба було пильнувати, щоб і не згадувати Тарасови про Ликеру, тимпаче не сприяти, щоб вони бачилися. Слово не хотіли чи не вміли зрозуміти. Цікавість, кажу вдруге, взяла гору. Але цікавість та, розятривши йому сьвіжу рану, не була задовольнена. Шевченко, як бачимо з споминок Наталки-Полтавки, не повідав ні слова дійсної причини свого розцураання з Ликерією. Кількома словами розмови з нею, він дав тільки науку усім, хто при тому був, що можна було уникати з ним до міста Ликерію, хоч вони і не повінчані. На сю тему тільки й була його розмова. Дорого вона йому обійшлася; та на жаль, знати з „Споминок“ Наталчиних, що і в сьому разі його не зрозуміли, навіть серцем того не вчули..

¹⁾ Зоря. 1892 ч. 5 стор. 86.

X.

Річ натуральна, що поета переняла велика туга і скорботи; одначе піклованне завести свій хутор біля Дніпра хоч трохи ще розважало його надією на кращі години:

„Поставлю хату і кімнату,
Садок райочок посажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати...

Так утішав себе поет 24 вересня! В отсіх коротеньких і надійних і скорбних віршах можна вгадати і той ідеал, якого ще кілька день назад поет сподівався від Ликерії! Тепер ті сподіванки вітром рознесло! Поет мріє, що вони хоч насняться йому „в його маленькій благодаті“:

„Присняться ся діточки мні,
Веселая приснить ся мати,
Давне-колишній та ясний
Приснить ся сон мні. . і ти...
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти присниш ся...“

Не хоче поет, щоб вона йому приснилася; він боїть ся, що вона „у малий його райочок з-під тиха-тиха підкравшись, наробить лиха, запалить рай той самітний...“¹⁾

Поетови здавало ся, що розцураннє з Ликерією єсть уже той Рубікон, за який не перейти йому, не вийти з самітності і годі сподівати ся йому одруження. Ліпші години, здавало ся йому, хоча й прийдуть ще до його, але-ж прийдуть до самітного, до бурлаки. Ображене і зневажене Ликерією серце поета, зовсім натурально обурило ся, як каже Мікешін, взагалі проти жіноцтва. Але почутє самітності лежало глибше ніжє обуреннє і потреба життя родинного, хоч і була придавлена епізодом з Ликерією, але не надовго, і зараз прокинула ся і заняла ся, скоро до неї приложили хоч маленьку іскру.

¹⁾ Кобзар т. 1 р. 1876 стор. 263.

26 вересня зайшов провідати Тараса Федір Черненко. Тарас був хоч і спокійний, але смутний, зажурений. Черненко відав причину журби і пильновав не зачепити її в розмові, а зняв бесіду про академію. Рада академії художеств прирадила „уважаючи на знання Шевченкови в штудії і вмільсть його в гравюрі, доведені роботами його на завдану йому програму і иньшими його працями, надати йому звання академіка. Оголошення сїєї приради повинно було відбутися з великою учтою, на торжественному прилюдному зібранні академії. Наймення нових академиків звичайно оголошують на таких зібраннях „при звукъ трубъ и литавръ“.

Тарас повеселійшав і почав говорити Черненкови про свої надії переїхати на весні зовсім на Україну і там в затишку на хуторі працювати коло гравюри. Він гадав видавати, яко мога дешевше гравюри з історії України і пускати їх дешево по 1—3 копійці, „щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту“. (лубочні суздальські малюнки).

Під ту саме бесіду принесли Тарасови лист з пошти. Він прочитав його і мовив, що то пише старий приятель його — товариш по академії Федот Ткаченко з Полтави і пише, що знайшов йому молоду доню одного їх знайомого Витовського. „Я її батька знаю, додав Тарас: він приїздив сюди не що давно і дав в „Основу“ свої байки, не згірш Гребінчиних“.

На мольберті лежав портрет Ликерії. Черненко гадав, що перед тим, як він прийшов, Тарас розглядав той портрет. Тепер Тарас нервово вхопив його і кинувши під стіл, мовив до Черненка: „А що Федоре! як на твою думку: чи не попробовать ще раз? В останнє? Не довелося з крепачкою, з мужичкою, може поталанить з панночкою, тільки що... панночка...“

„З сим словом він скривився, наче кисллицю з'їв, зітхнув і мовив: „Тяжка клята самотність! вона мене з світа зжене...“¹⁾

І знов в серці поета загорілося бажання життя родинного. 28 вересня він писав до Ткаченка²⁾: „Спасибіг тобі, мій давній друже Федоте! за твоє письмо, а ще більш спасибіг за те, що ти дїточок своїх ведеш не битим, але добрим шляхом. Спасибіг тобі і за кирпатеньку чорнобривку. Як що вона справді доладна і хоч трохи в батька вдалася, то ти швиденько, та дрібненько напиши мині. Ти пишеш, що є у вас добрий фотограф німець; то хоч укра-

¹⁾ Оповідання Черненка.

²⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

дучи, або одурячи, нехай він зніме її полице, а ти приходи до мене. Бач яким я принцем зробив ся! Як що те... то я і весни не ждати му, а на пів зими до вас приїду. Самотина отут мене доікає..."

Прийшла й Покрова. Прийшли від Варфоломея і сушені карасі і запечені лящі Дніпрові, сподівані на весіля, та овва! не прийшло тільки весіля. Дякуючи за ту рибу, Шевченко 5 жовтня писав Варфоломеві: „весіле того не буде. Дуже дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши. Я з своєю молодю, не побравшись, розійшов ся. Ликерія така самісенька як і Харита, дурнійша тільки тим од Харити, що письменна!... Що мині в сьвітї робити! Я одурію на чужині та на самоті“¹⁾.

Мабуть надія на нове сватанне трохи заспокоїла збентежену душу поета. Принаймні з віршів його, написаних 5 жовтня знати більш спокійне становище духа.

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого,
Я сам себе дурний дурю
Та ще й сьпіваючи...

...Лучче одурить
Сьбе таки, себе самого,
Нїж з ворогом поправді жить
І все нарікать на Бога“²⁾.

Заспокоюючись все більше, поет починає мірковати, що вже приходить до його зима і годі ждати „весни сьвятої долі! вона не зійде вже ніколи“

Твою надію оновить
І душу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди —
І вічогісенько не жди...“³⁾

Може-б те лихо, що ссало поетове серце і заснуло було на довший час, коли-б його не будили. Також мабуть сьакі такі невідомі нам, може й велми дрібні вчинки нагадували Тарасови про Ликерію і нагадували лихою стороною.

Не вгадаю я запевне, з якої причини він притьмом став налягати, щоб Ликерія вернула усе те, що він подаровав був їй. Вла-

1) Основа 1862 кн. V стор. 22 і Правда 1875 стор. 970.

2) Кобзар 1876 т. 1 стор. 364.

3) ibidem 365.

ство кажучи, подарунки ті були така дрібниця, що не варто-б і згадувати. Знаючи Тарасове добре серце, мині здаєть ся, що він би сам і не згадував про них, навіки-б забув про них, коли-б щось з боку не дратувало його. Правда, що й без Ликерії було чимало й не малих причин, що дратувало боляще серце. Справа з купівлею землі мало рушала реально, рідня випущена на волю без землі, скасування крѣпацтва не приходило до краю.. Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде: „і тут і всюди, скрізь погано!“ йому „нема з ким сісти, хліба зїсти, промовить слова“; він бачить, що хоча

„Людей чимало на землі,
А доведеть ся самотнім,
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись...“

Заходить поет до знайомих, щоб між ними як небудь розвіяти хоч на хвилину свою скорботу і печаль, але-ж! не спекаєть ся їх!

„Не гріє сонце на чужині...“

Якось під кінець жовтня він з Черненком зайшов до Мікешіна, що під той час працював над роботою пам'ятника тисячилітя Росії. В студії Мікешіна що четверга збирали ся художники та письменники і здїмали палкі змагання про ту чи иньшу особу історичну з тих, яким „вказано“ бути на пам'ятнику. На сих вечерках Шевченко був звичайним провідачем, часом і сам брав участь в змаганнях, але завжді з тактом, здержливо, хоча часто знати було, що він зхвилюваний, бо в такому разі він не спроможен був сидіти, а ходив нервово по світлиці та хмуρο дивив ся навкруги своїми ясними очима¹⁾. На сей раз де подїла ся його здержливість! „Гігантська статуя царя Петра I на пам'ятнику марою приголомшувала і дратувала Тараса“. Він почав ганьбити Петра. Роздратованне проти гнобителів України йшло все в гору та в гору і дійшло до пафосу, коли він звернув ся до подій Катерини другої! Він облив її всякими ганебними словами і проклинами за зруйнуванне Січи і за закрѣпощенне народу. Нарешті промовив імпровізацію

„Хоча лежачого не бють,
Та і полежать не дають
Ледачому. Тебе-ж, о суко!

¹⁾ Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна, стор. XX.

І ми самі і наші внуки
І миром люде прокленуть...¹⁾

„Таким, говорив міні Черненко, я ніколи не бачив Шевченка, очи його — просто палали, він скидав ся на пророка, але-ж не доводило ся міні ніколи бачити його і таким як того разу схвильованим і роздратованим“.

З уст Тургенєва²⁾, що кілька разів бачив його після розлада з Ликерією, теж чуємо, що Тарас був вельми роздратований, збен-тежений.

Тим то людям, що стояли близько до Шевченка, годило ся-б було всіма заходами відвертати його від усього, що викликало у його згадки про Ликеру і здіймало в душі його хвилю недоброго почутя. Щоб се робило ся, фактів я не відаю. А відомо, напр. що він 31 жовтня писав до Макарова: „чи сказали ви Ликері, щоб вернула мою мізерію? (реєстер повинен бути у Кулішвхи). Як сказали, то ще додайте, щоб вона за тиждень заробила 4 карб. і послала в Чернігів на імя Тризни з надписю: „въ пользу воскресной школы“. Сією ціною окунуть вона свою і мою погану славу“³⁾.

Знати, що Макаров, одібравши у Ликері ті гроші і мізерію, повідомив про те Тараса, бо останній 5 листопаду писав до його: „Чотири карбованці пішлуть од невідомого в Чернігів, а що зістало ся у Ликері, те спалуть тай годі“. І на сьому ще не кінець! Знати, що наведена відповідь не вдовольнила цікавих і вони знов питали Тараса про щось звязане з Ликерією; 9 листопаду він писав: „коли бить, так треба бить так, щоб боліло, а то не поможе, а тільки пошкодить. (Чернеча аксіома, вона і нам тепер до ладу). Ликерія збрехала перед вами, перед мною і перед Катериною Івановною, за те вона повинна хоч украсти, а послать в Чернігів „на цьль извѣстную“, кроме вещей, которыя я просивъ васъ спалить при ѣи очахъ; треба щоб вона заплатила 14 руб. за квартиру і за ключ, нею потеряний, одного рубля. Ще раз прошу вас, як іскреннійшаго мойого друга зробіть, як умієте і швидче. Амінь“⁴⁾.

Досить зауважити на тон і мішанину мови, щоб вгадати, що діяло ся в душі поета! Яке хвильованне, яке обуренне ще й тоді проймало його.

¹⁾ *ibidem* т. II стор. 256.

²⁾ *ibidem* VII.

³⁾ Чалий стор. 170.

⁴⁾ *ibidem*.

Більш нема жадних звісток про сей тяжкий епізод! Але й з того що маємо, добре знати, якого страждання зазнав поет впродовж 3 місяців, найпаче після того, як розцурав ся вже з Полусмаківною!

Не будемо більш вдавати ся в аналізу та в оцінку отього занадто скорботного епізоду! Скажемо тільки, що він не тільки лишив тяжко-ліхий слід на Тарасовому здоров'ю, але він прискорив кінець його віку... Моглоб бути инакше.

XI.

Нещасливе сватання до Полусмаківни було останньою краплею тієї отрути, що доля і люде щедрою рукою лили в Шевченків духово-моральний і материяльний організм. Коли ми звернемо увагу на те, що Тарас зараз же, розцуравшись з Ликерією, вдав ся, як бачили ми з попереднього, до Федота Ткаченка, просячи знайти йому „кирпатеньку-чорнобривку“, так не можна нам не переняти ся, разом з Костомаровим¹⁾, думкою, що пильнуванне поета одружити ся було просто вже пориваннем розпуки. І не диво було впасти в роспуку. Прожити сорок сім літ в неволі, в кайданах, в ярмі туги, скорбот та страждання за свій рідний край, за свій народ і не бачити задля себе й на останку спокійно-ясних днів!... Перекалатати такий тяжкий вік і нарешті запевнити ся, що нещасте просто глумить ся з його, наділяючи йому чисто на одні глум нові та нові невдачі, немов на те, щоб він ще більш почував і тямив усею печаль гірку свого життя тужливого; щоб він зрозумів, що щасте людське, коли і є на землі, так не про його. Хто инший з таким великим талантом, як Шевченків, але чоловік меньш за його скромний, утішив би себе надією, що за всі його страждання великі буде йому і нагорода велика, те велике щасте, що зоветь ся безсмертною славою в нащадках. Так же така свідомість не властива була вдачі Шевченка... А він добре бачив, що святий огонь бадьорости, енергії і дару поетичного погасає; вже тільки чевріє і от-от згасне на віки. І почував і тямив великий страждальник, що пора

„...заходить ся рештувать
 Вози в далекою дорогу
 На той світ...“

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

Але-ж свідомий свого нещастя, своєї недолі поет не хоче, тай не може підлягти покірливо під неминучвій задля всіх людей присуд! Він, наче той Прометей, часом прокидаєть ся з роспуки, пробує порвати кайдани нещастя; його хоч і обгорнула роспука, а про те часом він переймаєть ся надією на ліше і висловлює свідомість, що в ту „далеку дорогу“ йому лаштовати ся рано ще. За кілька день до смерти він збираєть ся

„До Ескулапа на ралець,
Чи не одурить він Харона
І парку-прялку“.

І сподіваєть ся, що „тоді

Поки-б химерив мудрий дід,
Парили-б ми понад землю
Та все-б гексаметри плели“¹⁾.

Таку двоїсту свідомість, таку роспуку і надію я спостерегаю трохи що не по всіх Тарасових листах і віршах написаних після розцурання з Полусмаківною за останні п'ять місяців віку його.

„Дуже, дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши“, пише він 5 жовтня р. 1860 до Варфоломея²⁾: „я з своєю молодою, не побравшись, розійшов ся... Що мнї в світї робити! я одурію на чужині та на самоті...“ І в тому-ж таки листі він сподіваєть ся, що на весні приїде на Україну...

В віршах написаних того-ж самого дня, поет, спершу ніби покірливо підлягає долі лихій і каже:

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю на нікого;
Я сам себе дурний дурю...
А більше, бачить ся, нікого...“

Але зараз же велика душа висловлює надію на „добрі жнива...“ Ще мент — надію покриває якась примрака, і поетови здаєть ся, що він „дурить себе знову своїм химерним добрим словом...“³⁾

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 370.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22.

³⁾ Кобзар т. 1 стор. 364.

Минає десять день, і поет признаєть ся, що

„Холодним вітром від надії
Уже повіяло.. Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Не жди весни сьвятої долі,
Вона не прийде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить...
. Сиди
І нічогісенько не жди“¹⁾

За два тиждні в душі поета знов блище надія, надія на світ-не тільки задля себе, але і задля свого народу. „Ледача воля“ стерсжучи „маленьку душу“ казала їй:

„Не зійде сонце!.. Тьма і тьма,
І правди на землі нема“.
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде...“

Не довго, одначе, дуже не довго світ сподіваний бадьорив дух поета. За чотири дні сьвідомість самотности і журба-туга чорною хмарою роспуки застилають душу наболїлу:

„Як би з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно-б
І хоч як небудь на сім сьвітї
А все-б таки якоесь жилось;
Та-ба! нема з ким.. Сьвіт широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеть ся одиноким,
В холодній хатї кривобокїй
Або під тивном простягтись!...
Або... ні!... треба одружитись,
Хоча-б на чортовїй сестрі!
Бо доведеть ся одурїти
В самотинї..“²⁾

В отсїх віршах, наче в тїй водї прозорїй, ми бачимо поетову душу; бачимо її високі стражданя, бачимо як вона в самотинї

¹⁾ ibidem стор. 365.

²⁾ ibid. стор. 367.

не дасть собі ради.. Прирівнявши зміст отсіх віршів до тих, що вилили ся на другий день, нам легко зрозуміти, яка жахлива ніч розділяла ті жахливі гукки, гукки болючі, що змучений дух вилив в ті вірші:

„І день іде і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєш ся: чому не йде
Апостол правди і науки!“

XII.

Отож в отакому тяжкому становищи материяльному і духово-моральному Шевченко і почав заливати свої болі; почав пити і уживати рому, як каже Костомаров „въ богатырскихъ размѣрахъ“²⁾. Небавом стало знати лихі ознаки того недугу, що вгнав Ш. в могилу. Звістно, не сама лишень Ликерія, не ром, а все попередне житє, почавши з квітня р. 1847 сплодили той недуг! Ликерія, як я й казав, та випивання не в міру, були тільки тією кроплею, що переповнили чашу, тим вітром, що звалив дуба, у якого черва хоч і поточила корень, але річ певна, при ліпших умовах він простояв би ще може багато років.

Небіжчик Федір Черненко розповідав мні, що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хорий. Сам Шевченко не любив розповідати про свій недуг, взагалі не любив він свого суму і лиха розносить по чужих хатах. Навпаки, яко людина згуртована, він пильновав ховати від людей своє горе, не давати їм помітити свого недугу.

Тим то він, часом через силу і зовсім необережно, виходив і в театр і до знайомих. Костомаров бачив його в жовтні в театрі на представленню „Вільгельма Телля“. Шевченко, каже Костомаров²⁾, дуже любив сю оперу. Гра і сьпиви Тамберліка і Де-Басєїні переймали його просто дитячим захватом. Захват свій він висловлював по українськи, говорячи: „матері його сто копанок чортів, як же славно!“

Костомаров ціле літо був в поїздках і вернувшись до столиці, почув, що Шевченко захожуєть ся женити ся. Не відаючи, що поет

²⁾ Рус. Стар. 1885 кн. VI стор. 661.

¹⁾ Русская Старина 1880 кн. 3 стор. 606.

вже розцурав ся з своєю молодю, він спитав його: „чи правда, Тарасе! що ти жениш ся?“

„Мабуть оженю ся тоді, як і ти“ відповів йому Тарас. „Коли-ж твоє весіле?“

„Тоді, мабуть коли і твоє! Не женити ся нам з тобою; до смерти зістанем ся бурлаками“¹⁾

З того вечера Шевченко почав провідувати історика що вівторка, але ніколи нічого не говорив про свої заміри одружити ся і про свої невдачі. Провідував він і Білозерських, де завжді був гостем бажаним. Афанасев-Чужбинський кілька разів стрівав його у Білозерських. Але-ж, кажу я, про свій недуг нікому він тоді ще не хвалив ся. Трапила ся нагода спостерегти його недуг виразнійше. В один з четвергів він прийшов у вечері до Микешина. Тут виготовляв ся пам'ятник „тисячелїтїю Россїи“. „Гігантська статуя царя Петра I, каже Микешін²⁾, просто давила його... В словах його було богацько жовчи, але годі було змагати ся з ним, і я мовчки слухав його...“ Тарас лютовав, аж доки на столї зіставали ся недопиті пляшки з вином.

Небавом у Лазаревського зустрів ся Тарас 23 листопаду³⁾ з доктором Бари. Тоді вже недуг, мабуть, вельми прикрутив поета, бо він вдав ся до Бари за порадою, кажучи, що в грудях йому вельми болить. Сам він гадав, що у його солїтер⁴⁾.

Доктор авскультував його і порадив йому берегти ся.

Перебуваючи в такому лихому становищі Шевченко і тепер показав, що у його, яко у суцього патріота рідної України дорогої, на першому місці стоїть праця і робота задля свого зневоленого, зрабованого і темнотою повитого народу. Народня освіта і тепер не йде у його з думки.

6-го листопаду він пише до Чалого, просячи написати „в імя Боже, що робить ся в наших воскресних школах?“ А тим часом береть ся komponувати шкільний буквар. Піклованне про народню освіту не було чимсь новим у Шевченка. Хоча під той час скрізь по Росії люде інтелїгентні взяли ся до освіти народу, але у Шевченка запопадливе дбанне про народню освіту ми бачимо ще з початку р. 1840. Ще тоді він переняв ся певною думкою, що освіта

¹⁾ Кобзарь 1876 стор. X.

²⁾ Кобзарь 1876 стор. XX.

³⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 3.

⁴⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

народня єсть перша, велика і найважнійша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духово-морального і материяльного добробиту. Без освіти і культура річ не можлива. Ще більш переймаєть ся він сїєю святаю думкою, ставши братчиком Кирило-Методіївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народню освіту. Побачимо, що Шевченко до останньої години свого віку міцно тримав ся сього погляду і за кілька день до смерти працював в сфері народньої освіти.

Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національніс. Свою національність і її мову він любив більш за все. Він вболівав, що на Україні нема доброї школи національної, а така, яка є, „навчить всему опріч знання рідної мови“¹⁾.

Ми вже знаємо, що він вельми зрадів, коли Куліш видав свою „Граматку“ і глянув на неї, як на перший промінь світла, що блисне в народній масі темній, задавленій крпацтвом. Ще більш радів він, коли на Україні р. 1858—60 зняв ся рух і праця коло недільних шкіл. Рух той, дійсно, був значний: в такому невеликому місті як Полтава було тоді з'організовано п'ять недільних, дві суботних задля жидів і одна щоденна школа задля народу. Навіть невеличкі повітові міста позаводили у себе хлопчачі і дівочі школи недільні. В Кременчузі коло шкіл запопадливо працював Петро Стронін; в Хоролі Модест Димський; в Лубнях Шевич; в Херсоні Коленко Надежда; в Чернигові Тризна і т. д. Ледви чи було на Україні таке місто, деб не було школи недільної. Тоді сама собою стала очевидною потреба книжок українських і науки мовою українською.

Тоді ого і з'явились українські букварі, сцршу Кулішова Граматка, а потім в Полтаві О. Строніна. Остання Шевченка не здовольняла

„Скажіть мені, говорив він одному своїйому знайомому: задля кого вона написана? Я не з'яю задля кого, але не задля тих, кого треба навчати розуму?“²⁾.

Свій „Южно-Русскій Букварь“ Шевченко скомпонував, коли не помиляю ся, трошки ранійш Стронінової Граматки. Буквар той займає 24 сторінки, in 32; заведено туди „Отче наш“, молитву Ефрема Сирина і Символ Віри. Через те і мусів він перейти через

¹⁾ Поэмы и повѣсти Т. Г. Шевченка, 1888 стор. 466

²⁾ Русская Рѣчь 1861 ч. 19—20

дві цензури — світську і духовну. Остання почала була змагати ся. Муєв хорий Шевченко надягати фрак і їхати до петербурського митрополіта Сидора та благати дозволу¹⁾). Митрополіг не відмовив і 21 листопаду цензура дала дозвіл друкувати буквар.

Після Букваря Шевченко гадав скомпонувати і видати арифметику такої величини і на такуж ціну, 3 коп., як і Буквар; потім етнографію і географію по 5 коп., далі історію України по 10 коп. за примірник. „Як би Біг поміг отсе мале діло зробити, то велике і само зробилось би“, писав він до Чалого 4 січня р. 1861²⁾).

Коли Буквар був надрукований, Шевчєйко, не виходячи вже через недуг свій з хати, взяв ся розсилати його по Україні. Тисячу примірників він відослав в Полтаву до Ткаченка, щоб віддав тому хто кермує недільними школами³⁾. Другу тисячу прислав в Київ до М. К. Чалого, пишучи до його: „я і чув і читав, що митрополіг Арсеній (Москвін) дуже возревновав о сільських школах і жалкує що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому і мій Буквар, і як що вподобає, то я пришлю хоч 3000, звичайно за гроші, бо се не мое добро, а добро наших убогих воскресних шкіл“. А ті 1000 примірників прохав д. Чалого розсустити по повітових та по сільських школах⁴⁾).

Покладаючи таку надію на Арсенія, Шевченко не відав, що отець Москвін був запеклий обруситель і ворог світської освіти. Про школи він „ревнував“ тільки про парафіяльні, тай то більш як про декорацію свого пікловання, а тим часом змагав ся і словом і ділом проти організації по селах Київщини світських шкіл. По його наказу Київська консисторія видала (правда вже після смерти Шевченка) за N 5955 такий циркуляр, щоб потай оповістити попів, аби вони усіма силами не давали дирекції світських шкіл заводити свої школи по селах. Понам велено було прихилати своїх парафіян щоб вони цурали ся світських шкіл, коли ж урядники міністерства освіти заведуть свою школу світську в якому селі, так щоб попи і громади не давали задля тієї школи ні хати, ні книжок, ні дітей⁵⁾).

До того-ж треба сказати, що д. Чалий не вдав ся з Шевченковим Букварем сам до митрополіта, а препоручив сю справу неб. отцю

1) Київській Телеграфъ 1875 Ч. 25.

2) Основа 1862 кн. VI стор. 26.

3) Древняя і Новая Россія 1875 Ч. 6.

4) Основа 1862 кн. V стор. 26.

5) Зоря 1887 стор. 236.

Петру Лебединцеву, чоловікови хоч трохи й прихильному до української ідеї, але занадто вже обережному. Отець Петро не пішов простою стежкою, а кинув ся „політківати...“ „Політика“ та довела ось до якого скутку. Отець Москвін, глянувши на Буквар і не беручи його до рук, тільки й промовив: „А! Южно-Русській...“ На сьому і край!“.

До єпископа Черніговського Філарета подав того Букваря Тризна, котрому Шевченко прислав його. Філарет, глянувши на Буквар, мовив Тризнї, що треба його віддати спершу на розгляд Консисторії. „Як не поверне, писав 31 січня Тризна до Шевченка, а від Філарета нічого не діждеш ся. Директор (шкіл світських) теж мнеть ся і каже, що Букварів в училища мало треба“.

Такі звістки про Буквар вже-ж не радовали хорого Шевченка; а тут ще й Куліш, як оповідає д. Чалий²⁾ заходив ся іронїзовати, що „Шевченко почав „Кобзарем“, а скінчив „Букварем“.

Чи придатен був Шевченків Буквар, чи ні, з погляду педагогічного і національно-освітнього, про се я не говорити му, але не Кулішевим би устам личило іронїзувати над Шевченковими заходами коло освіти народньої. Шевченкові спонукання завждї були чистими, високо благородними, він ніколи не відвертав ся від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки завждї любив народ, завждї тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Шевченко, і се його величезна заслуга віковична, і нас людей інтелїгентних повернув лицем до народа і примусив нас полюбити народ незрадливо. За Шевченком, як се відомо Кулішу дуже добре, дійсно не було „зерна неправди за собою“.

XIII.

Минув листопад і перша половинна грудня. Шевченко, очевидно, послухав ся був лікарської поради доктора Бари, беріг ся і не вихедив з хати. На превеликий жаль приятелї його не досить звернули уваги на той вплив саїтності, який вона неминуче повинна була зробити на недужого Шевченка. Годило ся б було вчинити так, щоб не лишати його самотою, не давати йому углубляти свої думки в своє тяжке минуле та в хмарне сучасне житє. Від

¹⁾ Див. у Чалого стор. 182.

²⁾ *ibidem* стор. 180.

сього треба було його відводити, а на те годилось би близьким до його людям поставити, щоб чи по черзі, чи як инакше, а завжди щоб була біля його близька йому людина. Сего, на жаль, не зробили.

З листу його до Чалого, написаного 2 грудня¹⁾, знати що до його „що дня заходив Орловський“, але-ж Орловський тоді був вельми молодим, і розмова з ним не могла вдовольнити 47-літнього страдальника!...

У вечері 6 грудня провідав Шевченка Черненко. Тарас був доволі веселий, казав, що на здоров'я йому ліпше, що йому остогидло вже сидіти в „арешті“, і він гадає небавом виходити. Черненко остерігав його, радив берегти ся і не виходити цілу зиму.

„Щоб і на Різдво-б то не виходити? мовив до його Тарас: а кутя? а узвар? ні, не всижу; колядовати хоч рачки вилізу до куми“, і похвалившись, що 2 грудня провідала його кума його Н. В. Т., він прочитав Черненкови свої вірші написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

„Великомученице кумо!

Дурна esi ти, нерозумна...²⁾

Можна гадати, що Тарас послухав ся таки дружньої ради і до Різдва беріг себе і не виходив з хати. 22 грудня прийняв він лист Варфоломеїв: останній прохав його написати до київського віце-губернатора Селецького, щоб сей запоміг Варфоломеєви в якійсь справі, мабуть в справі освіти дітей. „Я лучше тричі чорта в.... поцілую, як мати му писати отому поганому поганому Селецькому“, відповів Тарас 23 грудня³⁾. Того-ж дня він посилав листа до дідича Якова Тарновського, просячи, щоб прийняв Варфоломея до себе на службу за управителя. На весні він сподіваєть ся бути у Тарновського в Цотоках⁴⁾.

XIV.

На Різдвяних святах Шевченко знехтовав пораду і лікаря і своїх приятелів. Мабуть на те спокусив його Якушкін (відомий етнограф великоруський), бо у вівторок у вечері вони вкуші прийшли

¹⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2. В тому листі Шевченко віщовав, що з Орловського „будуть люде“. Віщованне його справдило ся: Орловський, як знаємо, став відомим художником.

²⁾ Кобзарь т. II стор. 260.

³⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 24.

⁴⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 2 стор. 407.

до Костомарова. „Обидва вони були страшенно п'яні, найпаче Якушкін, каже Костомаров¹⁾). Шевченко все таки тримав ся дїпше“. Покликавши поету осторонь, Костомаров, говорячи, що у його богацько гостей зібрало ся, висловив йому, що про його простиати муть не добру славу. „Се було, каже, Костомаров, вперш і в останне що я бачив Шевченка цілком п'яного. Може спричинила ся тому та сердечна трагедія, що незадовго перед тим стала ся“ (сватання до Ликерії). Отсей вихід і випивання і звалили Шевченка з ніг!... Мабуть чи не був се останній його вихід, останне його випивання!

„Небавом після того вечера, додає Костомаров, Шевченко занедужав“. А сам Тарас в листі до Варфоломея писав²⁾): „погано я зустрів отсей новий рік! другий тиждень не вихожу з хати, чхаю та кашляю; аж обісіло“.

Ще виразнійш знати недуг його з того, що другого січня він не спроможен був піти до Білозерського. Редактор „Основи“ писав до його: „усї ми дуже жалковали що ви недужі, але сподівано ся, що при доброму бажанню ви переможете трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед „Основян“, яко первоначальника загального нашого діла“, себ-то організації видання „Основи“.

З сієї коротенької записочки можна гадати, що Білозерський тоді ще не надавав великої ваги Тарасовому недугу, і сам Тарас не думав що хвороба його небезпечна і що смерть не за горами, а за плечами. 4 і 12 січня пишучи до Ткаченка³⁾, він не кидає властивого йому сердешного гумору і надії на весні поїхати на Україну. „Щоб тебе курка вбрікнула з твоєю кирпатенькою чорнобривкою, тільки роздратовав мене⁴⁾). Я весною заїду до тебе, то як не знайдеш-минї другу кирпу, то я тебе попомну“, жартує поет 4 січня, а 12 знов наказує Ткаченкови: „гляди: о кирпі не забудь. Я весною прибуду до тебе“.

Досї ні лікар, ні хто-будь з приятелїв не відважували ся сказати Тарасови по правді, на який недуг він хорує. Але тепер, коли виразно стало знати, що недуг розвиваєть ся дуже швидко, годї було мовчати. Повідали йому, що у його водяна хвороба і що він повинен покинути уживати ром і взагалї покинути пити. Він по-

1) Русская Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

2) Правда 1875 стор. 971.

3) Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

4) Та „кирпа“ була доня нашого байкаря Витавського, що служив тоді в Полтаві. Ткаченко бажав одружити з нею Шевченка, але довідав ся і написав Тарасови, що вона вже заручена.

слухав ся, перестав пити і згодив ся лічити ся і слухати лікарської поради¹⁾. На жаль і на лихо — запізно вже було.

Одначе надія на поліпшання і тепер не покидає Шевченка. 22 січня пишучи до Варфоломея, щоб швидче доводив до краю справу з купівлею землі біля Канева, він просить зараз написати до його, „щоб я знав, що з собою робити, чи їхати мині весною в Канев, чи ні?“ 29 січня він знов пише до Варфоломея: „кінчай швидче в Каневі (з землею) та напиши, щоб я знав, що з собою робити весною“. Сумними словами скінчив Тарас отсей коротенький і останній вже лист до Варфоломея: „Прощай! Утомив ся! неначе копу жита за одним заходом змолотив“²⁾.

З того дня цілих два тиждні не бачимо ми не тільки віршів, але й листів Тарасових до кого небудь. Лишень 14 лютого пише він свої останні вірші: „Чи не покинуть нам небого...“ тай то не спроможен був довести їх до краю, а спинив ся на 36 рядку.

Тоді почали частійш провідувати його знайомі. Між иньшими провідав його Н. Л—ов. Шевченко не спроможен був зійти по сходах в нижню свою „світличку“ і приймав провідачів в антресолях. „Пропадаю, мовив він до свого гостя: бачте яка з мене ледащця стала“. В усій істоті недужого було щось дійсне жахливо-хоробливе, але не було жадної ознаки близької смерти. Тарас бідкав ся, що йому тяжко болять груди і дихавиця вельми його мучить:

„Пропаду, мовив він, принявши ложку микстури, і кинув ложку на стіл. „Та годі про мене; кажіть, що доброго на Україні?“

Звістки і бесіда про Україну трохи заспокоїли недужого і підбадьорили його дух. Збентеженність повагом переходила в почуте тієї живої та горячої любови до рідного краю, якої була така сила-силенна в великому і благородному серці великого страдальника за Україну. На столі перед ним лежало дві купки его „Букваря“. Бесіда перейшла на народню освіту на книжку. Тарас висловив наведений вже в горі осуд граматки Строніна і почав розпитувати про шляхи на Україну, та про залізницю, що почали споружати з Петербурга до Варшави.

„Не доїдеш на тих клятих „перекладныхъ“, а їхати треба мовив він, бо коли зістану ся тут, так пропаду“.

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

²⁾ Правда 1875 стор. 971—2.

³⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19—20.

XV.

В неділю 19 лютого з початку другої години дня провідав Тараса Федір Черненко. Уся Росія сподівала ся тоді, що в той день буде оголошений царський маніфест про скасування крѣпацтва. Вже-ж більш за всіх, і більш за всіх нетерпляче ждав того маніфесту Шевченко; тай як йому було не палати сподіваною волею, коли він цілий вік сьпівав-ридав над неволею, виливав за ту волю слюзи-кров, цілий вік блимала перед ним жадана зоря-воля і він цілий вік босими ногами по колючій стерні йшов до тієї зорі, ішов сам і Україну вів. Тепер, здавало ся йому, він дійшов до неї, і сього дня — 19 лютого, в день оцарювання Олександра II, він побачить сяєво тієї зорі, і в болящому пошматованому серці своєму почує тепле, огрійливе проміння і світ її.

Черненко застав, що поет стояв біля стола, обпіраючись руками об стіл; він був збентежений, очи і вся болізна твар його виявляли хвильовання від ждання. Скоро Черненко ввійшов в світличку, поет, замість звичайного привитання, спитав його:

„Що?... є!... є воля? є маніфест? і глянувши в вічи Черненкови, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: „Так нема?... Нема?... Коли-ж воно буде?!“ Пустивши міцну недруковану фразу, Тарас закрив лице руками і впавши на ліжко, заплакав.

Черненко став заспокоювати його: є певна звістка, що цар в той день підписав маніфест про скасування крѣпацтва, але звелів не оголошувати його до заговин на піст, себ то до 5 березія, на те, „щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах...“

Тарас гірко всьміхнув ся і знов вимовив кілька недобрих слів по адресі гнобителів, а потім почав жалковати і нарікати що брати його „велику дурницю“ зробили, принявши торік від Фльорковського безземельну волю.

Провідав його Костомаров і застав, що поет сидів за столом, округ його лежали невикінчені роботи. Він повідав, що недуг його полекшав, здорове поправилось і на тім тиждні він невідмінно почне виходити і у-вівторок буде у Костомарова. Радіючи, Тарас показав золотий годинник, що недавно придбав собі. То був перший його власний годинник. Досі не було у його коштів на се. З якоюсь наче дїтською втіхою недужий дивив ся на нього¹⁾. Годинник дійсно був добрий, коштовний²⁾. Прощаючись Костомаров, взяв з його слово, коли спроможен буде, завітати до його у-вівторок,

¹⁾ Русск. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

²⁾ Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI.

а коли ні, так подати звістку про своє здорове. Се було в п'ятницю 24 лютого.

Справді таки в той день, як був у його Костомаров, недужому стало трохи легше. Він згадав, що земляк його Таволга-Мокрицький іменник і немаючи спроможности повитати його особисто, послав до його записку з поздоровленням. Записка та така характерна своєю ортографією і стає нам таким зеркалом задля душі недужого, що ми повинні подати її цілком без поправок: Ось вона: „Многоуважаемый Иванъ Николаевичъ! Поздравляю васъ съ вождеденнымъ днемъ вашего святого ангела извините что я не могу лично принести моего искренняго поздравленія я боленъ другой мѣсяць не только на улицу меня и въ коридоръ не посыпаютъ... и не знаю чемъ кончится мое затворничество? Глубоко кланяюся марьи львовни, и лобизаю вашихъ дѣточекъ. отъ души желаю вамъ повеселится по прошлогоднему Досвиданія. Искренній вашъ Т. Шевченко. 24 февраля 1861 г.⁴¹⁾).

В отсіх 8 рядках маємо 26 помилок, та ще яких великих! напр. хоч така: м(М)арьи(ѣ) л(Л)ьвовни(ѣ), або че(ѣ)мъ, і т. ін.

Се були останні слова, що написав наш до віку незабутній і дорогий Тарас Григорович Шевченко...

XVI.

На другий день, себ-то 25 лютого, був день народження і іменини Шевченка. Першим повитав його щирий другяка його Михайло Лазаревський²⁾ і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25е мучили його страшенні болі в грудях; йому не спроможно було лягти. Поет, як у ночі, так і тепер сидів на ліжку, впершись руками в матрац, і дихав вельми тяжко з великою напругою. „Наиши братови Варфоломею, що мині дуже недобре“, мовив він до Лазаревського. Небавом приїхав доктор Бари. Після авскульптації він сказав Лазаревському хоч і сподіваний, але страшенно жажливий присуд!.. Водяна пішла на легкі... надії не було... Муки страдальника були невимовні, говорити йому майже не спроможно було, щоб вимовити слово, треба було збирати останні сили і зазнати тяжкої муки; а про те він не стогнав: муки, оповідає Л. М. Жемчужников³⁾, не вирвали з грудей його ніже єдиного стогону, він стискав зуби, виривав зубами вуси, давлячи в самому собі болі, що мучили його, а не стогнав.

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. III стор. 527.

²⁾ Помер 3 мая р. 1867 в Москві.

³⁾ Основа 1861 кн. III.

На груди недужому лікар казав положити шпанську мушку, вона трохи вгамовала болі. Тоді саме принесено йому телеграму з Харкова. Петро Трунов поздоровляв його з іменинами. Коли йому прочитали телеграму, він на превелику силу ледви спроміг ся промовити: „Спасибіг!“ Трохи згодом він казав відчинити у вікні квартиру, випив шклянку води з цитриною і ліг. Приятелі, що поприходили провідати недужого і поздоровити любого іменинника, пішли в низ до другої його світлички. Чорна сумна хмара недалеко вже краю трагічного і близького величезного горя національного поняла усіх, хто тут був... Приходили нові провідачі і всі мовчали німо, скорботно... Усі чули близьке дихання смерти.

В годині 3-ій нові провідачі, тихесенько ступаючи сходами, пішли повитати недужого. Він сидів на ліжку і через 5 хвилин все питав ся, коли приїде лікар, і висловив бажання прийати опіуму, щоб заснути. Сказали йому, що лікар буде о годині третій. За кілька хвилин недужий знов почав тужити і знов питати чи скоро приїде лікар? Провідачі розійшли ся, з ним лишив ся сам тільки Михайло Лазаревський. Тарасови крихітку полекшало, він став говорити про своє бажання поїхати на Україну: що на весні невідмінно поїде. Лазаревський бадьорив його дружньою бесідою та обіцянкою поїхати з ним на Україну. Тарас радо слухав, говорив, що повітре краю рідного полагодить йому здорове і зміцнить йому сили. „От як би до дому, там би може я і одужав“, мовив поет і кілька разів висловив, як йому не хочеть ся вмирати.

Приїхав лікар Бари, недужий був заспокоений, лікар казав уживати і далі тих самих ліків.

О 6-ій годині один з друзяків поетових привіз лікаря Круневича. Недужому тоді саме погіршало, стало знов йому трудно говорити. Очевидно було, що вже його переняла свідомість безнадійності... За три години знов приїхали вкупі обидва лікарі, знов аускультовали і запевнили ся, що вода наливає легкі... що край стражданьям наближаєть ся. Казали положити знов мушку.

Минуло кілька хвилин. Прийшла телеграма з Полтави. Недужому прочитали: „Батьку! Полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку! орле сизий. Полтавська громада“¹⁾. Повитання очевидно порадовало поета. „Спасибіг,

¹⁾ У вечері в переддень Тарасових іменин громада збирала ся у Пильчикова, прирадила ту телеграму і доручила мині подати її. Квіток телеграфний на ту телеграму я переслав в архив „Просьвіти“. На громадї того вечера, опріч мене і Пильчикова, були: Милорадовичка, Майнова, Лобода Виктор, Щелкан, Кизимовський Михайло, Трунов Василь, Кулик Василь, Шохин Петро і Гавриленко Григорий.

що не забувають“, промовив він. Лікарі пішли; недужий мовив до друзяків, що були біля його: „Чи не засну я, візьміть огонь“.

Світло прийняли; але за п'ять хвилин він озвав ся: „Хто там!“ Коли прийшли на його голос, він прохав завернути лікаря Бари і мовив до його: „Знов параксизм у мене починаєть ся; чи не можна його спинити?“ Поклали йому горчишники на руки.

В половині одинадцятої години ночі прийшли Лазаревський і другий приятель. Недужий сидів на ліжку, світла не було. Знати було, що йому незвичайно трудно.

Лазаревський спитав: чи не перешкаджають вони йому?

„Справді так, мині хочеть ся говорити, а говорити трудно“.

Лишили його самого. На ніч біля недужого зістав ся слуга Лазаревського. Майже цілу ніч Тарас Григорович не спроможен був лягти, усе сидів на ліжку, біль не давав йому лягти. Він то світив свічку, то гасив її, але не обзивав ся і нікого не кликав до себе. Так минула ота тяжка ніч остання.

Ранком о годині 5-ій Тарас Григорович покликав слугу і прохав дати йому чаю з молоком, випив і мовив до слуги:

„Прибери-ж ти тут, а я піду в низ!“ і пішов сходами в свою майстерню, не сподіваючись, що там жде його не ублаганна смерть...

Прийшовши в майстерню наш великий страдальник охнув і упав... В половині години шостої великого світоча України на вікні на с'ім світі нестало... Заплакана Мати-Україна осиротіла...

Лишив ся тільки труп того, хто зробив своє велике діло, хто не зазнав щастя живим і кого ждало иньше щасте вже по смерті, тяжко зароблене щасте, безсмертна слава во вікні і вікні...

Прожив Шевченко день в день сорок с'ім років...

